UPDATED KISWAHILI LUGHA USHAIRI NA FASIHI SIMULIZI NOTES

(amosobiero7@gmail.com)

By Sir Obiero Amos

FOR MORE E-MATERIALS

WhatsApp (+254) 0706851439

Mashairi yanaweza kugawanywa katika aina mbalimbali kulingana na idadi ya mishororo katika kila ubeti.

Tanbihi: Aina za Mashairi ni tofauti na Bahari za Ushairi. Aina za mashairi huzingatia idadi ya mishororo katika kila ubeti ilhali Bahari za Shairi hutegemea na muundo wa shairi kwa kuzingatia vina, mizani, vipande na mpangilio wa maneno. Shairi moja haliwezi kuwa la aina mbili (k.v tarbia na takhmisa) lakini shairi linaweza kuwa katika bahari zaidi ya moja.

Zifuatazo ni aina za mashairi kulingana na idadi ya mishororo katika kila ubeti

AINA	MISHORORO	
Umoja/tathmina	1	Tathmina au Umoja ni shairi lenye **mshororo mmoja** katika kila ubeti.
Tathnia	2	Tathnia ni shairi lenye **mishororo miwili** katika kila ubeti.
Tathlitha	3	Tathlitha ni shairi lenye **mishororo mitatu** katika kila ubeti.
Tarbia	4	Tarbia ni shairi lenye **mishororo minne** katika kila ubeti. Mashairi mengi ni ya aina ya tarbia.
Takhmisa	5	Takhmisa ni shairi lenye **mishororo mitano** katika kila ubeti.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Tasdisa	6	Tasdisa ni shairi lenye **mishororo sita** katika kila ubeti.
Usaba	7	Usaba ni shairi lenye **mishororo saba** katika kila ubeti.
Ukumi	10	Ukumi ni shairi lenye **mishororo kumi** katika kila ubeti.

BAHARI ZA USHAIRI

Kitengo Ushairi

Prev Aina za Mashairi
Next Uchambuzi wa Mashairi

Bahari za ushairi ni nyingi sana. Shairi huainishwa katika bahari fulani kulingana na mtindo wake, umbo lake na matumizi ya lugha.

Mifano ya Bahari za Ushairi

1. **Utenzi** - shairi ndefu lenye kipande kimoja katika kila mshororo.
2. **Mathnawi -** ni shairi la vipande viwili (ukwapi na utao) katika kila mshororo.

   Ewe mtunga silabi, na sauti ya kinubi,
   Majukumu hatubebi, maadamu hatushibi,
   Mateso kwa ajinabi, kwa mabwana na mabibi
   Ukija hayatukabi, karibia karibia

3. **Ukawafi -** ni shairi la vipande vitatu (ukwapi, utao na mwandamo) katika kila mshororo.

   Nashindwa nikupe nini, nishukuru kwa malezi, mapenzi na riziki,
   Ni pendo kiasi gani, lishindalo la mzazi, kweli mama hulipiki,
   Ulinilinda tumboni, ukilemewa na kazi, ila moyo huvunjiki,
   Kanilisha utotoni, mavazi pia malazi, ukitafuta kwa dhiki.

4. **Mavue -** Shairi la vipande vinne (ukwapi, utao, mwandamo na ukingo) katika kila mshororo.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Sisi walipa ushuru, wajenga taifa, tena kwa bidii, twahangaishwa,
Tumenyimwa uhuru, tuna mbaya sifa, hatujivunii, tunapopotoshwa,
Kila tunapopazuru, damu na maafa, hatutulii, hali ya kutishwa

5. **Ukaraguni** - shairi ambalo vina vyake vya kati na vya mwisho hubadilika kutoka ubetio mmoja hadi mwingine.

   Vina Ubeti 1: ---ni, ---mi,
   ubeti 2: ---ta, ---lo,
   ubeti 3: ---po, ---wa,

6. **Ukara** - shairi ambalo vina vya kipande kimoja havibadiliki kutoka ubeti mmoja hadi mwingine, lakini vina vya kipande kingine hubadilika. Kwa mfano, vina vya kati vinafanana kutoka ubeti wa kwanza hadi wa mwisho lakini vina vya kipande cha mwisho vinabadilika kutoka ubeti mmoja hadi mwingine.

   vina Ubeti 1: ---shi, ---ma,
   ubeti 2: ---shi, ---ko,
   ubeti 3: ---shi, ---le,
   ubeti 4: ---shi, ---pa

7. **Mtiririko** - shairi ambalo vina vyake vya mwisho na vya kati havibadiliki kutoka ubeti wa kwanza hadi wa mwisho.

   kwa mfano vina vikiwa (---ni, ---ka) kutoka ubeti wa kwanza hadi wa mwisho.

8. **Mkufu/pindu** - Shairi ambalo neno la mwisho au kifungu cha mwisho cha maneno katika ubeti mmoja, hutangulia katika ubeti unaofuatia.

   Hakika tumeteleza, na njia tumepoteza,
   Nani wa kutuongoza, aliyepewa uweza,
   Filimbi akipuliza, tusiyeweza kupuuza,
   Bali twaisikiliza, bila ya kuzungumza,

   Bila ya kuzungumza, wala mwendo kulegeza,
   Tumwandame ja mwangaza, kututoa palipo giza,
   Penye dhiki ya kuliza, bila sauti kupaza
   Pengo hili kulijaza, ni nani anayeweza,

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

9. **Kikwamba** - Neno moja au kifungu cha maneno hurudiwarudiwa kutanguliza mishororo au ubeti katika shairi.

Jiwe hili lala nini, ila moshi na majani,
Jiwe linalala lini, litokapo vileoni,
Jiwe hili halineni, lina macho halioni,
Jiwe na tulibebeni, tulitupe mitaroni

10. **Kikai** - Shairi lenye kipande kimoja kifupi (chenye mizani chache kuliko kingine) Mfano (8,4)

Nani binadamu yule, adumuye,
Anayeishi milele, maishaye
Jenezani asilale, aluliye,
Kaburi liko mbele, sikimbiye.

11. **Msuko** - Shairi ambalo kibwagizo/mshororo wa mwisho ni mfupi kuliko mishororo mingineyo. K.v (8,8) (8,8) (8,8) (8).

Hawajazawa warembo, usidhani umefika,
Ukisifiwa mapambo, jinsi ulivyoumbika,
Akipata jipya umbo, 'tabaki kihangaika,
Usidhani umefika.

12. **Mandhuma** - shairi ambalo kipande kimoja hutoa hoja, wazo ama swali, huku cha pili kikitoa jibu/suluhisho.
13. **Malumbano** - Mashairi mawili ambapo mshairi mmoja hutunga shairi akijibu au kupinga utunzi wa mshairi mwengine.
14. **Ngonjera** - Shairi lenye wahusika wawili wanaojibizana. K.m. Ubeti wa kwanza, mwalimu, na wa pili, mwanafunzi.
15. **Sakarani** - Shairi lenye bahari zaidi ya moja.
16. **Sabilia** - Shairi lisilokuwa na kibwagizo. Kituo (mshororo wa mwisho) hubadilika kutoka ubeti hadi ubeti.
17. **Shairi huru** - shairi lisilozingatia sheria za ushairi

Shairi guni - shairi lenye makosa ya arudhi za shairi

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

FASIHI

Fasihi ni sanaa ya lugha. Fasihi hutumia lugha kutoa sanaa mbalimbali katika jamii.

Content

- Tanzu za Fasihi
  - Fasihi Simulizi
  - Fasihi Andishi
- Tofauti kati ya Fasihi Andishi na Fasihi Simulizi
- Umuhimu wa Fasihi Katika Jamii

Tanzu za Fasihi

Kuna tanzu mbili kuu za fasihi, na kila utanzu una vipera vyake: Fasihi Simulizi na Fasihi Andishi:

Fasihi Simulizi

1. Hadithi (Ngano) - hekaya, mighani, visasili n.k
2. Nyimbo - za jandoni, za ndoa, za kazi n.k
3. Maigizo - michezo ya kuigiza, ngomezi n.k
4. Tungo Fupi - methali, vitendawili n.k

Fasihi Andishi

1. Hadithi Fupi - hadithi isiyokuwa ndefu iliyochapishwa katika mkusanyiko wa hadithi nyingine
2. Riwaya - hadithi ndefu iliyochapishwa katika kitabu chake pekee
3. Tamthilia - mchezo wa kuigiza uliowekwa kwa maandishi
4. Ushairi* - mashairi yaliyoandikwa

Tofauti kuu kati ya fasihi simulizi na fasihi andishi ni kwamba Fasihi Simulizi huwasilishwa kwa njia ya mdomo au matendo ilhali Fasihi Andishi huwasilishwa kwa njia ya maandishi.

Tanbihi: Ushairi ni kipera cha nyimbo lakini pia mashairi yanaweza kuwa chini ya Fasihi Andishi, ikiwa yamechapishwa.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Tofauti kati ya Fasihi Andishi na Fasihi Simulizi

	FASIHI SIMULIZI	FASIHI ANDISHI
1.	Huwasilishwa kwa njia ya mdomo na/au matendo.	Huwasilishwa kwa njia ya maandishi
2.	Ni mali ya jamii.	Kazi andishi ni mali ya mwandishi (na mchapishaji)
3.	Msimulizi anaweza kubadilisha sehemu fulani	Kitabu kilichoandikwa hakiwezi kubadilishwa
4.	Huhifadhiwa akilini	Huhifadhiwa vitabuni
5.	Kazi simulizi hubadilika na wakati	Kazi andishi haibadiliki na wakati
6.	Huhitaji msimulizi na hadhira yake wawe mahali pamoja wakati wa masimulizi	Msomaji anaweza kusoma kitabu cha hadithi peke yake, mahali popote, wakati wowote
7.	Mtu yeyote anaweza kutunga na kusimulia	Ni lazima mwandishi na msomaji wawe na uwezo wa kusoma
8.	Hutumia wahusika changamano (wanyama, watu, mazimwi n.k)	Hutumia wahusika wanadamu.

Umuhimu wa Fasihi Katika Jamii

- Kuburudisha jamii. Takribani vipera vyote vya fasihi huwa na kusudi la kufurahisha, kutumbuiza na kusisimua hadhira.
- Kuelimisha. Fasihi hukusudia kuelimisha hadhira kuhusu jamii, mazingira n.k
- Kudumisha maadili katika jamii kwa kuelekeza, kuonya na kunasihi hadhira jinsi ya kufuata mwelekeo unaokubalika katika jamii.
- Kuunganisha jamii. Fasihi huleta pamoja watu katika jamii. Kwa mfano, katika nyimbo, miviga, vichekesho.
- Kukuza lugha. Aghalabu tungo zote za fasihi hutumia lugha. Isitoshe, fasihi hutumia mbinu nyingi za lugha. Wasimulizi na waandishi wa fasihi huhitaji kuwa na ukwasi wa lugha.
- Kuhifadhi mila, tamaduni na itikadi za jamii. Aghalabu kazi za fasihi (hasahasa Fasihi Simulizi) huambatanishwa na desturi mbalimbali za jamii husika.
- Kukuza uwezo wa kufikiri. Vipera vingi vya fasihi huwachochea hadhira kufikiri sana ili kupata suluhisho. k.m vitendawili, ngano za mtanziko n.k

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

-

FASIHI ANDISHI

Utanzu wa	Fasihi
Kiingereza	Written Literature
Tanzu za Fasihi Andishi	• Hadithi Fupi • Riwaya • Tamthilia • Ushairi - Mashairi Yaliyoandikwa
Angalia	• Aina za Wahusika • Hadithi Fupi vs Riwaya • Tamathali za Usemi

---

Prev	Fasihi Simulizi
Next	Ushairi

Fasihi Andishi ni aina ya sanaa ambayo hutumia maneno yaliyoandikwa kupitisha ujumbe. Ni sanaa inayopitishwa kwa njia ya maandishi

Content

- Tanzu za Fasihi Andishi
- Sifa za Fasihi Andishi
- Umuhimu wa Fasihi Andishi
- Uchambuzi wa Fasihi Andishi
  - Aina ya Kazi Andishi
  - Wahusika
  - Maudhui na Dhamira
  - Mandhari
  - Mbinu za Lugha

Tanzu za Fasihi Andishi

Kuna tanzu nne kuu za Fasihi Simulizi:

1. Hadithi Fupi - kazi andishi ya fasihi isiyokuwa ndefu sana
2. Riwaya - kazi andishi ya fasihi ambayo huwa ndefu kuliko hadithi fupi

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

3. Tamthilia- kazi andishi ya fasihi inayowasilisha mchezo wa kuigiza
4. Mashairi - mashairi yaliyochapishwa huwa chini ya fasihi andishi.

Sifa za Fasihi Andishi

1. Hupitishwa kwa njia ya maandishi
2. Ni mali ya mtu binafsi
3. Haiwezi kubadilishwa
4. Hutumia mbinu za lugha na mbinu za sanaa

Umuhimu wa Fasihi Andishi

1. Kuhifadhi kazi ya sanaa katika maandishi
2. Kukuza lugha
3. Kuburudisha
4. Kuelimisha
5. Kukashifu tabia zisizoandamana na maadili ya jamii
6. Kuonya, kuelekeza, kunasihi

Uchambuzi wa Fasihi Andishi

Unapochambua kazi ya fasihi andishi zingatia:

Aina ya Kazi Andishi

- Tambua aina au kipera cha kazi andishi ikiwa ni riwaya, hadithi fupi au tamthilia

Wahusika

- Tambua wahusika katika kazi hiyo ya fasihi
- Fafanua sifa za kila mhusika kwa kutumia vivumishi au virai vivumishi vinavyolingana na hulka za mhusika huyo.
- Aidha, unapaswa kuyakinisha sifa hizo kwa kutolea mifano kutoka kwenye hadithi
- Taja aina ya wahusika

Maudhui na Dhamira

- Maudhui - ni nini kinachofanyika?
- Dhamira - lengo/kusudi la kazi hiyo ni nini?

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Mandhari

- Hadithi inafanyika katika mazingira gani?
- Mazingira hayo yanachangia vipi katika kisa hicho au sifa za wahusika?
- Msanii ameunda hali gani? (hisia, n.k)

Mbinu za Lugha

- Taja kwa kutolea mifano, fani za lugha zilizotumika ili kuifanya lugha iwe ya kuvutia zaidi
- Fafanua mbinu za sanaa zilizotumika na utaje mifano mwafaka

FASIHI SIMULIZI	
Utanzu wa	Fasihi
Kiingereza	Oral Literature
Tanzu za Fasihi Simulizi	• Hadithi / Ngano • Nyimbo • Maigizo • Tungo Fupi

---

Prev	Tamathali za Usemi
Next	Fasihi Andishi

VIPERA VYA TANZU ZA FASIHI SIMULIZI	
HADITHI / NGANO	• Khurafa • Hekaya • Mighani / Visakale • Usuli / Visaviini • Visasili • Hadithi za Mtanziko • Hadithi za Mazimwi
NYIMBO	• Mashairi • Kimai • Wawe/Hodiya • Nyimbo za Ndoa • Nyimbo za Kidini • Nyimbo za Kisiasa

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

- Za Tohara/Jandoni
- Nyimbo za Kizalendo

TUNGO FUPI

- Methali
- Vitendawili
- Mafumbo
- Vitanza Ndimi na Vichezea Maneno
- Semi
- Lakabu
- Misimu

MAIGIZO

- Michezo ya Kuigiza
- Ngomezi
- Miviga
- Malumbano ya Utani
- Mazungumzo/Soga
- Ulumbi
- Vichekesho
- Maonyesho

Fasihi Simulizi ni utanzu wa fasihi ambao unawakilisha sanaa ya lugha inayopitishwa kutoka kwa kizazi hadi kizazi kwa njia ya maneno/masimulizi ya mdomo.

Sifa za Fasihi Simulizi

1. Hupitishwa kwa njia ya mdomo
2. Ufanisi wa sanaa katika fasihi simulizi hutegemea uwezo wa msimulizi, au wahusika
3. Masimulizi yake yanaweza kuathiriwa na mazingira, hisia na hali
4. Ni mali ya jamii. Hakuna mtu fulani anayemiliki sanaa katika fasihi simulizi.
5. Inaweza kubadilika kutoka kizazi hadi kizazi, au mazingira mbalimbali kwa sababu hutegemea kumbukumbu ya msimulizi.
6. Aghalabu huwa na funzo fulani

Umuhimu wa Fasihi Simulizi

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

1. Kuburudisha - Hufurahisha na kuchangamsha hadhira
2. Kunasihi- kutolea mawaidha na kuonyesha mwelekeo unaotarajiwa katika jamii
3. Kuelimisha watu kuhusu vitu mbalimbali hasa mazingira yao
4. Kutambulisha jamii - jamii mbalimbali husifika kutokana na sanaa zao katika fasihi simulizi kama vile nyimbo
5. Kuhifadhi na kudumisha utamaduni wa jamii
6. Kuunganisha watu - huleta watu pamoja
7. Kukuza lugha - fasihi huimarisha lugha kwa kuwa hutumia mbinu mbalimbali za lugha.
8. Kuliwaza - hutoa huzuni na kuleta matumaini.
9. Kupitisha muda - wakati mwingine fasihi simulizi hutumika kupitisha muda

Kinyume

KINYUME

Kitengo Sarufi

NAVIGATION

Next Viungo Mbalimbali

Prev Kukanusha

Maneno ya kinyume ni maneno yenye maana inayopingana. Inafaa ikumbukwe kwamba kuna tofauti kati ya kinyume na kukanusha. Kukanusha ni kukataa ujumbe wa sentensi bila kubadilisha maneno. Tunapokanusha, tunabadilisha viambishi pekee ili kupinga wazo la sentensi. Maneno ya kinyume huwa maneno mengine tofauti kabisa ambayo yanapingana kimaana bila kubadilisha maendelezo ya neno.

Kinyume cha Kawaida

Hisia, hali, dhana n.k

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

1.	Vita	amani
2.	Furaha	kilio
3.	Nuru	giza
4.	Shibe	njaa
5.	mwanzo	mwisho

Kinyume cha Sifa

Sifa zinazopingana kimaana

1.	Tamu	chungu
2.	Kubwa	dogo
3.	Nzuri	mbaya
4.	Nyeupe	nyeusi

Kinyume cha Jinsia (Uume - Uke)

Majina ya kijinsia moja yanabadilishwa na kuwa jinsia ile nyingine.

1.	Baba	mama
2.	mumewe	mkewe
3.	Mjomba	shangazi
4.	Kaka	dada
5.	Babu	nyanya
6.	mvulana	msichana
7.	ghulamu	banati
8.	Shaibu	ajuza

Kinyume cha Uhusiano

Kinyume cha vitu au dhana mbili zinazohusiana.

1.	mwalimu	mwanafunzi
2.	Daktarin	mgonjwa
3.	Mzazi	mwana
4.	kiongozi	mfuasi

Kinyume cha Vitenzi

Tunabadilisha vitenzi kwa kuweka vitenzi vingine vyenye maana ilnayokinzana

1.	Ongea	nyamaza
2.	Penda	chukia
3.	Sifu	kashifu

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

4.	Simama	keti
5.	Lia	cheka
6.	tabasamu	nuna
7.	Enda	kuja

Kinyume cha Kutendua

Vitenzi vinaweka katika kauli ya kutendua ili kuvikanusha.

1.	Fumba	fumbua
2.	Ficha	fichua
3.	Vaa	vua
4.	Choma	Choma

Kukanusha

Kukanusha ni kukataa au kukana kauli.

Mara nyingi tunapokanusha, tuanaongeza kiambishi 'HA-' mwanzoni mwa kitenzi. Hata hivyo, kiambishi hicho hubadilika katika nafsi ya kwanza na ya pili umoja. Angalia jedwali lifuatalo.

KIAMBISHI	MATUMIZI	MFANO
SI	nafsi ya kwanza	<u>si</u>-ku-wa-on-a
HU	nafsi ya pili	<u>hu</u>-ni-faham-u
HA	nafsi ya tatu	<u>ha</u>-ta-chuku-a

Viambishi vya wakati na vya hali pia hubadilika kama ilivyoonyeshwa katika jedwali lifuatalo:

Kukanusha Wakati Uliopita (LI) => 'KU'

1 Kajuta a<u>li</u>mpigia kura.	Kajuta ha<u>ku</u>mpigia kura.
2 Ni<u>li</u>kupa nafasi yako.	Si<u>ku</u>kupa nafasi yako.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Kukanusha Wakati Timilifu (Uliopita Muda Mfupi) (ME) => 'JA'

1	Maziwa ya nyanya yamemwagika.	Maziwa hayajamwagika.
2	Viwete wametembea	Viwete hawajatembea.

Kukanusha Wakati Uliopo (NA) => '-I'

1	Unasoma sentensi ya kwanza.	Husomi sentensi ya kwanza.
2	Zinafanana na nyota.	Hazifanani na nyota.

Kukanusha Wakati Ujao (TA) => 'TA'

1	Jua litawaka sana.	Jua halitawaka sana.
2	Watakaribishwa kwenye malango ya lulu.	Hawatakaribishwa kwenye malango ya lulu.

Kukanusha Wakati wa Mazoea (HU) => '-I'

1	Polisi wa jiji kuu huchukua hongo.	Polisi wa jiji kuu hawachukui hongo.
2	Bendera hufuata upepo.	Bendera haifuati upepo.

Kukanusha Wakati Usiodhihirika (A) => '-I'

1	Anita ampenda Kaunda.	Anita hampendi Kaunda.
2	Chema chajiuza, kibaya chajitembeza.	Chema hakijiuzi, kibaya hakijitembezi.

Kukanusha KI ya Masharti (KI) => 'SIPO'

1	Ukimwadhibu mtoto, atapata adabu njema.	Usipomwadhibu mtoto hatapata nidhamu..
2	Bei yake ikishuka, nitainunua.	Bei yake isiposhuka, sitainunua.

Kukanusha PO ya Wakati (PO) => 'SIPO'

1	Uamkapo asubuhi ndugu yangu mshukuru Mungu.	Usipo amka asubuhi ndugu yangu usimshukuru Mungu.
2	Mtoto aliapo mnyonyeshe.	Mtoto asipo lia usimnyonyeshe

Kukanusha Hali ya Uwezekano (NGE) => 'SINGE'

1	Ningekuwa nakupenda ningekwambia mapema.	Nisingekuwa nakupenda nisingekwambia mapema.
2	Zingekuwa nyingi, wangeziiba.	Zisingekuwa nyingi, wasingeziiba.

Kukanusha Hali ya Uwezekano (NGALI) => 'SINGALI'

1	Khadija angalisoma kwa bidii angalikuwa na cheo kikubwa.	Khadija asingalisoma kwa bidii asingalikuwa na cheo kikubwa

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

2	Yangalikuwa mabivu yangalianguka yenyewe.	Yasingalikuwa mabivu yasingalianguka yenyewe
Kukanusha Amri/Agizo (-a/-e) => 'SI'		
1	Peleka kikapu hiki kwa nyanya.	Usipeleke kikapu hiki kwa nyanya.
2	Chakula kiliwe.	Chakula kisiliwe.
3	Mpende adui yako.	Usimpende adui yako.
4	Waambieni watu wa mataifa yote.	Msiwaambie*ni* watu wa mataifa yote.
Kukanusha Viunganishi vya Kujumuisha (NA, KA) => 'WALA'		
1	Bafi alikuzaba kofi na kukupiga teke.	Bafi hakukuzaba kofi wala hakukupiga teke.
2	Mama amepika chakula tukala pamoja.	Mama hajapika chakula wala hatujala pamoja.

SARUFI: Matumizi ya Lugha

Sarufi ni sheria, kanuni au taratibu zinazopaswa kufuatwa katika lugha fulani. Kila lugha huwa na kanuni zake. Katika sarufi tutazingatia sauti(utamkaji), aina ya maneno, upatanisho wa maneno kisarufi, muundo wa sentensi za Kiswahili na kadhalika.

Ufuatao ni mukhtasari wa baadhi ya yale tuliyokuandalia katika matumizi ya lugha. Fungua kila ukrasa ili kusoma mada kwa kina.

Vipashio vya Lugha

Vipashio vya lugha ni viungo mbalimbali vinavyowekwa pamoja katika mpangilio fulani kisarufi, kuunda lugha:

1. Sauti
2. Mofimu
3. Neno
4. Sentensi

Kwa kuzingatia vipashio hivi vya lugha, tumekuandalia vipengele vifuatavyo katika sarufi:

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Aina za Maneno

- Nomino - majina, aina za nomino, uundaji wa nomino kutoka kwa maneno mengine, wingi
- Vitenzi - vitendo katika sentensi, aina za vitenzi, mnyambuliko wa vitenzi
- Viwakilishi - maneno yanayowakilisha nomino; aina za viwakilishi
- Vivumishi - aina za vivumishi k.v vivumishi vya sifa, n.k
- Vielezi - vielezi halisi, vielezi vya namna n.k
- Viunganishi - a-unganifu, kuonyesha tofauti, sababu, sehemu n.k
- Vihisishi - maneno ya kuonyesha hisia k.v hasira, mshangao n.k
- Vihusishi - uhusiano wa nomino na mazingira yake
- Kinyume - kinyume cha maneno mbalimbali

Muundo wa Maneno

- Sauti na Silabi - aina za sauti(konsonanti, vokali), silabi, matamshi
- Shadda na Kiimbo - mkazo katika maneno, kiimbo(intonation)
- Viambishi - maana na aina za viambishi, uainishaji
- Mofimu - mofimo huru, mofimu tegemezi
- Viungo - Matumizi ya viungo k.v KWA, KU, JI, MA, NI, NA n.k

Upatanisho wa Maneno

- Ngeli - ngeli mbalimbali za Kiswahili k.v A-WA, KI-VI n.k
- Umoja na Wingi - wingi/umoja wa nomino, sentensi n.k
- Ukubwa na Udogo - onyesha ukubwa/udogo wa neno au sentensi
- Nyakati na Hali - nyakati(uliopita, uliopo, ujao, n.k), NGE, NGALI,
- Kukanusha - kukanusha sentensi katika hali na nyakati mbalimbali

Sentensi

- Aina za Sentensi - changamano, ambatano n.k
- Uchanganuzi wa Sentensi - kikundi nomino, kikundi tenzi n.k
- Virai na Vishazi - aina za virai, kishazi huru, kishazi tegemezi
- Shamirisho na Chagizo - shamirisho yamwa, kitondo n.k
- Uakifishaji - alama za kuakifisha k.v swali(?), kikomo(.) n.k

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

MAGHANI

Kitengo Ushairi

Uchambuzi wa Mashairi
Aina za Ushairi

Maghani ni tungo zinazotolewa kwa kughanwa (nusu kuimbwa nusu kukaririwa) Maghani yanaweza kuambatanishwa na ala za muziki au kughanwa kwa mdomo tu.

Aina za Maghani

Zipo fani mbali mbali za maghani ambazo zimeainishwa katika tanzu mbili kuu:

1. Maghani ya Kawaida
2. Maghani ya Masimulizi

Maghani ya Masimulizi

Lengo la maghani ya aina hii ni kusimulia kisa fulani, historia, n.k.

Kuna fani mbili za Maghani ya Masimulizi:

a) Tendi

Tendi ni ushairi mrefu unaosimulia matukio ya kishujuaa. Tendi zinaposimuliwa huandamana na ala za muziki.

Sifa za Tendi:

- Ni ushairi mrefu
- Husimulia matendo ya kishujaa kwa njia kishairi
- Husimuliwa badala ya kuimbwa
- Huandamana na ala za muziki
- Husimulia visa vya kihistoria
- Hutungwa papo kwa hapo

b) Rara

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Hizi ni hadithi fupi za kishairi zenye visa vya kusisimua, zinazosimuliwa zikiambatanishwa na ala za muziki. Aghalabu hughanwa na watoto; na hutumika kama michezo ya watoto.

Sifa za Rara

- Ni hadithi fupi za kishairi
- Husimulia visa vya kusisimua
- Zinaweza kuimbwa au kusimuliwa
- Huambatana na ala za muziki
- Aghalabu huwa ni visa vya kubuni

Maghani ya Kawaida (Sifo)

Maghani ya Kawaida ni maghani yanayosifia mtu, kitu au hali katika jamii

a) Majigambo au Kivugo

Haya ni maghani ambayo mtunzi hujisifia (kujigamba) namna alivyo hodari katika nyanja fulani. Tungo hizi hutumia chuku na maneno ya kejeli kuwadunisha wapinzani wa mtunzi.

Sifa za Majigambo

- Hutumia nafsi ya kwanza
- Msimulizi hutumia maneno ya kujigamba
- Msimulizi hutumia chuku kwa wingi ili kujisifu
- Hutungwa kwa ubunifu mkubwa na hutumia mbinu kama sitiari, vidokezi, ishara n.k
- Majigambo mengi huwa mafupi, lakini baadhi yake huwa marefu.
- Huwa na matendo matukufu ya msimulizi
- Huwa na ahadi za matendo kutoka kwa msimulizi

b) Tondozi

Tondozi ni aina ya sifo ambayo husifia watu mashuhuri katika jamii kama vile viongozi

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Sifa za Tondozi

- Huwa ni ushairi wa kusimuliwa
- Husifia mtu mwengine, mtu mashuhuri
- Hutumia chuku
- Hutumia mbinu kama sitiari, vidokezi, ishara n.k
- Hutaja matendo makubwa ya kiongozi anayesifiwa

Pembezi

Pembezi ni maghani ya kumsifu mpenzi.

Sifa za Pembezi

- Humsifu mpenzi wa mtu
- Aghalabu huwa ushairi mfupi
- Hutumia tamathali za lugha kwa wingi kama vile ishara kusimulia umbo la mpenzi
- Pembezi zinaweza kuandamana na ngoma

ii) Pembezi - tungo za sifa. Zinaweza kusifia kundi fulani la watu, wanyama, njaa, mvua, n.k

MAIGIZO

Utanzu wa	Fasihi Simulizi
Vipera vya Maigizo	• Michezo ya Kuigiza • Miviga • Ngomezi • Malumbano ya Utani • Ulumbi • Soga • Vichekesho • Maonyesho ya Sanaa

Maigizo ni sanaa katika fasihi simulizi ambayo watendaji huwa ndio wahusika. Maigizo hayasimuliwi kama mbinu nyingine za fasihi. Wahusika ndio huzungumza katika sehemu zao mbalimbali.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Mifano:

1. Michezo ya Kuigiza (Jukwaani) - Haya ni maigizo ya jukwaani ambapo watendaji huiga maneno na matendo ya wahusika mbele ya hadhira.
2. Miviga - Miviga ni sherehe mbalimbali katika jamii fulani. Watu hujumukika na sherehe hizi kulingana na tamaduni zao
3. Ngomezi - ni sanaa ya ngoma. Midundo mbalimbali ya ngoma hutumika kuwasilisha ujumbe mbalimbali.
4. Malumbano ya Utani - Malumbano ya utani ni mashindano ya kuongea jukwaani baina ya watu wa makundi au jamii mbili ambayo hutumia kejeli na chuku kukejeli tabia mbaya katika jamii au kundi fulani
5. Ulumbi - Ulumbi ni uwezo wa kipekee wa kuzungumza mbele ya hadhira. Mtu mwenye uwezo huo wa kipekee wa kuzungumza jukwaani huitwa mlumbi.
6. Soga - Soga ni mazungumzo baina ya watu wawili au zaidi ambayo aghalabu huwa hayana mada maalum.
7. Vichekesho - Vichekesho ni aina ya sanaa ya fasihi simulizi ambayo watu hutoa vihadithi vifupi au sentensi zenye uwezo wa kuwafanya wasikilizaji wacheke.
8. Maonyesho ya Sanaa - Maonyesho huhusisha watu wa jamii au kundi fulani wanaoonyesha taaluma, ujuzi au sanaa yao kwa watazamaji.

Mofimu

MOFIMU

Kitengo Muundo wa Neno

Aina Kuu • Mofimu Huru

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

- Mofimu Tegemezi

Mofimu ni sehemu ndogo zaidi ya neno inayowakilisha maana ya neno hilo. Mofimu inaweza kuwa silabi moja au zaidi.
Kuna aina mbili za mofimu:

1. Mofimu huru
2. Mofimu Tegemezi

1. Mofimu huru

Mofimu huru ni silabi moja au zaidi yenye maana kamili ya neno na inaweza kujisimamia yenyewe bila msaada wa viambishi au silabi nyingine. Aghalabu mofimu huru huwa nomino, vivumishi au vielezi visivyochukua viambishi vya ngeli.
Kwa mfano:*daktari, ndoa, nyumba, Miranda*

2. Mofimu Tegemezi

Mofimu tegemezi ni mofimu ambazo huhitaji viambishi au mofimu nyingine tegemezi ili kuleta maana iliyokusudiwa. Mofimu hizi hujumuisha hasa mzizi wa neno (au shina la kitenzi), vivumishi, nomino au vielezi ambavyo vinahitaji viambishi viwakilishi vya ngeli ili kutoa maana iliyokusudiwa.
Shina la kitenzi au **mzizi wa neno** au kiini cha kitendo ni sehemu ndogo zaidi inayosimamia kitenzi chenyewe bila mnyambuliko, nyakati au viambishi vinginevyo. Viambishi ni mofimu tegemezi ya silabi moja inayowakilisha dhana fulani kama vile hali, ngeli, nafsi, wakati na kadhalika.

---

k.m:
mtangazaji => m-tangaz-a-ji
{
m => mofimu ya ngeli ya M-WA kwa umoja
tangaz => mzizi wa neno, kiini cha kitendo cha kutangaza
a => kiishio cha kitenzi
ji => inaonyesha kazi au mazoea
}

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

wametusumbua => wa-me-tu-sumbu-a
{
wa => kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya tatu wingi
me => kiambishi cha wakati timilifu
tu => kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya kwanza wingi - kitendewa/mtendwa
sumbu => shina la kitendo cha kusumbua
a => kiishio
}

wakulima => wa-ku-lim-a
{
wa => kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya A-WA wingi
ku => kiambishi cha KU ya kitenzi jina
lim => mzizi wa kitendo cha kulima
a => kiishio
}

Muundo wa Sentensi

- Kiima, Kiarifa, Shamirisho na Chagizo
- Kikundi Tenzi(KT) na Kikundi Nomino(KN)
    - Kikundi Nomino (Kiima): KN
    - Kikundi Tenzi (Kiarifa): KT
    - Shamirisho
    - Chagizo

Kiima, Kiarifa, Shamirisho na Chagizo

Sentensi huwa imeundwa na maneno mbalimbali. Vijenzi hivi vya sentensi ni Kiima, Kiarifa, Shamirisho na Chagizo

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Angalia:

- Aina za Sentensi => Sahili, Changamano, Ambatano
- Virai na Vishazi
- Uchanganuzi

Kikundi Tenzi(KT) na Kikundi Nomino(KN)

Hizi ndizo sehemu mbili kuu katika sentensi. Kila kundi kikundi kinaweza kuwa na maneno mbalimbali. Tutayachangua haya zaidi katika uchanganuzi wa sentensi.

Kikundi Nomino (Kiima): KN

Ni sehemu wa sentensi yenye nomino. Pia kikundi nomino kinaweza kushirikisha kikundi kivumishi au kishazi tegemezi.

k.m:

1. Safari zawa salama bila misukosuko.
2. Wanafunzi waliokuwa wametoroka shuleni, wamekamatwa na kuadhibiwa.
3. Matunda matamu huvutia sana.

Kikundi Tenzi (Kiarifa): KT

Ni sehemu ya sentensi yenye kitenzi. Licha ya kitenzi, kikundi tenzi kinaweza kushirikisha kikundi kielezi au kikundi kivumishi. Aidha, kikundi tenzi kinaweza kuwa na kikundi nomino kama shamirisho kipozi au kitondo.

k.m:

1. Mvua inarutubisha vitu vyote.
2. Dunia huzunguka jua.
3. Madawati yaliyokuwa yamechafuliwa yamesafishwa.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Shamirisho

Shamirisho ni mtendwa au mtendewa katika sentensi. Ni sehemu ya sentensi inayowakilisha kitu kilichofanyiwa kitu. Kuna aina tatu za shamirisho.

Shamirisho Kipozi - (direct object)

Ni sehemu inayowakilisha nomino inayopokea kitendo hicho moja kwa moja. **Mtendwa**

1. Nyanya aliwasalimia wajukuu wake.
2. Bustani la Kuzimu linawatisha watu wengi.
3. Rita alimwandikia kakake barua kwa kalamu nyeusi.

Shamirisho Kitondo - (indirect object)

Huwakilisha ambaye kitendo kinafanywa kwa ajili yake au kwa niaba yake. **Mtendewa**

1. Mama aliwapikia watoto ugali tamu.
2. Bibi anawasimulia wasichana wadogo hadithi za kikale.
3. Rita alimwandikia kakake barua kwa kalamu nyeusi.

Shamirisho ala kitumizi

Hurejelea ala au kifaa kinachotumika kutekeleza kitendo hicho

1. Wetu wengine huvuna mahindi kwa panga.
2. Mchungaji Thabiti alikufa kwa maji.
3. Rita alimwandikia kakake barua kwa kalamu nyeusi.

Chagizo

Hutuelezea zaidi kuhusu kiima, kiarifa au shamirisho. Aghalabu chagizo huwa kielezi au kivumishi.

1. Mama alimvalisha bintiye mavazi ya kupendeza.
2. Mumbe ni msichana hodari sana.
3. Kinyonga hupendelea kutembea polepole.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

4. Rita alimwandikia kakake barua kwa kalamu nyeusi

NGE na NGALI

MATUMIZI YA NGE NA NGALI

Kitengo Sarufi

NAVIGATION

Next Ngeli za Kiswahili

Prev Uakifishaji

Nge na Ngali hutumika kuonyesha uwezekano au majuto. Kitendo fulani **hakikutokea** kwa sababu ya kitendo au hali nyingine ambayo haikutimilika. Kwa kifupi, kuna vitendo au hali mbili zinazotegemena; kwa hivyo hali ya kwanza ikitokea kuna **uwezekano** wa kitendo cha pili kufanyika.

Ni hatia ya kisarufi kuchanganya NGA na NGALI katika sentensi moja. Ikiwa kipande cha kwanza kimetumia NGE, tumia NGE katika kipande cha pili n.k

---

a) NGE

Nge hutumika kuonyesha kwamba kitendo fulani hakijafanyika na kwa hivyo jambo fulani halijatokea **lakini kuna uwezekano** wa kufanya kitendo hicho na jambo hilo litokee.

k.m

1. Ningekuwa na pesa ningenunua simu => *Sina pesa wala sikununua simu, lakini nikipata pesa saa hii, ninaweza kununua simu*
2. Ningejua nyumbani mwake ningemtembelea => *Sijui nyumbani kwao wala sijamtembelea, lakini nikijua nitamtembelea.*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

b) NGALI (au NGELI)

Ngali hutumika kuonyesha kwamba kitendo fulani hakijafanyika na kwa hivyo jambo fulani halijatokea **wala hakuna uwezekano** wa kufanya kitendo hicho. Hutumika hasa kuonyesha majuto.

k.m

1. Ningalifika mapema ningalimpata kabla aondoke => *Sikufika mapema, hivyo basi sikumpata, wala siwezi kumpata kwa sababu nishachelewa naye ashaondoka*
2. Ungalimsikiza mwalimu, ungalipita mtihani => *Hukumsikiza mwalimu na hivyo basi hukupita mtihani, wala hakuna uwezekano wa kumsikiza wala kupita mtihani.*

Kukanusha NGE na NGALI

Tunapokanusha NGE na NGALI, tunamaanisha kwamba kitendo cha pili **kilifanyika** tu kwa sababu kitendo cha kwanza kilikuwa kimefanyika. Kama jambo la kwanza halikundeka, jambo la pili halingetokea.

Tunakanusha kwa kuongeza kiungo 'SI' =>
{

NGE => SINGE,
NGALI => SINGALI
}

Mifano ya Ukanushaji

	SENTENSI	KUKANUSHA
1.	Runinga ingeanguka, ingeharibika.	Runinga isingeanguka isingeharibika.
3.	Ungejua nini nichokiwaza, labda ingekuwa rahisi kukupata.	Usingejua nini nichokiwaza, labda isingekuwa rahisi kukupata.
1.	Changarawe ingalikuwa chakula, tungalishiba milele	Changarawe isingalilikuwa chakula, tusingalilishiba milele

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

1.	Laiti ningalijua, ningaliokoka nilipokuwa na wakati	*Laiti* nisingalilijua, nisingaliokoka nilipokuwa na wakati

---

Maana: => kitendo kilifanyika kwa sababu kingine kilifanyika

1. Nisingekuwa na pesa nisingenunua simu => *Nilinunua simu tu kwa sababu nilikuwa na pesa; kuwa na pesa ndiko kulikoniwezesha kununua pesa.*
2. Mvua isingalinyesha, tusingalivuna. => *Tulivuna kwa sababu mvua ilinyesha; kunyesha kwa mvua ndiko kulitufanya tuvune.*

Ngeli za Kiswahili

NGELI ZA KISWAHILI

Kitengo Sarufi

Ngeli ni vikundi vya majina ya Kiswahili. Katika mfumo wa kisasa (na unaokubalika), ngeli huundwa kwa kuunganisha viambishi viwakilishi vya nomino.

Kwa mfano, neno *kitabu*. Tunasema, *"Kitabu kimepotea - Vitabu vimepotea."*

Kwa kuunganisha kiambishi "KI"(umoja) na VI(wingi), tunapata ngeli ya KI-VI. Ni muhimu kusisitiza kwamba tunazingatia viambishi, wala si silabi ya kwanza.

Hivyo basi, maneno yasioyoanza kwa KI-VI kama vile *chama -vyama* yatakuwa katika ngeli ya KI-VI kwa kuwa yanachukua kiambishi KI => (*Chama kimevunjwa* - *Vyama vimevunjwa*.) Vivyo hivyo, kunayo majina yanayoanza kwa KI-VI yasiyokuwa katika ngeli ya KI-VI maadam yanachukua viambishi tofauti. k.v: kijana => A-WA (*kijana amefika- vijana wamefika*).

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Tumekuandalia majedwali matatu kukupa mukhtasari wa ngeli zote za Kiswahili na jinsi baadhi ya maneno/viambishi vinavyobadilika kutoka ngeli moja hadi nyingine.

---

a) Jedwali la kwanza linakupatia ngeli, maelezo yake, na mifano ya majina:

NGELI	MAELEZO	MIFANO
A-WA	Hii ni ngeli ya majina ya viumbe wenye uhai k.v watu, wanyama, ndege, wadudu, miungu, malaika n.k Majina mengi katika ngeli ya A-WA huanza kwa sauti M- kwa umoja na sauti WA- kwa wingi. Hata hivyo baadhi ya majina huchukua miundo tofauti.	mtu - watu
KI-VI	Ni ngeli ya majina ya vitu visivyo hai, yanayoanza kwa KI- au CH- (umoja); na VI- au VY- (wingi). Pia ngeli hii hujumuisha majina ya vitu vingine katika hali ya udogo. k.v kitoto.	kitu - vitu
LI-YA	Hujumuisha majina ya vitu visivyo hai pamoja na yale ya ukubwa k.v jitu. Majina yake huchukua miundo mbalimbali. Baadhi yake huchukua muundo wa JI-MA (jicho-macho), lakini yanaweza kuanza kwa herufi yoyote. Kwa wingi, majina haya huanza kwa MA- au ME-.	jani - majani
U-I	Huwakilisha majina ya vitu visivyo hai, yaanzayo kwa sauti M- (umoja) na MI(wingi).	mti - miti
U-ZI	Hurejelea majina ambayo huanza kwa U- (umoja) na huchukua ZI- kama kiambishi kiwakilishi cha ngeli katika wingi. Majina yenye silabi tatu au zaidi hubadilishwa kwa wingi kwa kutoa sauti /u/' k.v ukuta-kuta. Majina ya silabi mbili huongezewa /ny/ katika wingi. k.v ufa - nyufa	ukuta - kuta
I-ZI	Hutumiwa kwa majina yasiyobadilika kwa umoja wala kwa wingi lakini huchukua viambishi viwakilishi tofauti: I- (umoja) na ZI- (Wingi).	nyumba - nyumba

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

	Mengi yake huanza kwa sauti /u/, /ng/, /ny/, /mb/, n.k	
U-YA	Ni majina machache mno yanayochukua kiambishi U(umoja) na YA(wingi).	uyoga - mayoga
YA-YA	Hii ni ngeli ya vitu visivyoweza kuhesabika (nomino za wingi). Hayana umoja. Mengi ya majina haya huanza kwa MA- lakini yanaweza kuchukua muundo wowote.	maji
I-I	Ni ngeli ya majina ya wingi ambayo huchukua kiambishi I- kwa umoja na pia kwa wingi. Majina haya hayana muundo maalum.	sukari
U-U	Majina ya nomino za wingi yanayoanza kwa sauti /u/ au /m/. Hayana wingi.	unga
PA-PA	Ni ngeli ya mahali/pahali - maalum.	mahali
KU-KU	Ngeli ya mahali - kwa ujumla. Aidha, hujumuisha nomino za kitenzi-jina	uwanjani
MU-MU	Ngeli ya mahali - ndani.	shimoni

---

b) Jedwali la pili linaangazia jinsi ngeli mbalimbali zinavyotumia "a-nganifu", viashiria na viashiria visisitizi.

NGELI	A-UNGANIFU	VIASHIRIA			VIASHIRIA VISISITIZI		
		KARIBU	MBALI KIDOGO	MBALI	KARIBU	MBALI KIDOGO	MBALI
A-WA	wa wa	huyu hawa	huyo hao	yule wale	yuyu huyu wawa hawa	yuyo huyo ao hao	yule yule wale wale
KI-VI	cha vya	hiki hivi	hicho hivyo	kile vile	kiki hiki vivi hivi	kicho hicho vivyo hivyo	kile kile vile vile

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

LI-YA	la ya	hili haya	hilo hayo	lile yale	lili hili yaya haya	lilo hilo yayo hayo	lile lile yale yale
U-I	wa ya	huu hii	huo hiyo	ule ile	uu huu ii hii	uo huo iyo hiyo	ule ule ile ile
U-ZI	wa za	huu hizi	huo hizo	ule zile	uu huu zizi hizi	uo huo zizo hizo	ule ule zile zile
I-ZI	ya za	hii hizi	hiyo hizo	ile zile	ii hii zizi hizi	iyo hiyo zizo hizo	ile ile zile zile
U-YA	wa ya	huu haya	huo hayo	ule yale	uu huu yaya haya	uo huo yayo hayo	ule ule yale yale
YA-YA	ya	haya	hayo	yale	yaya haya	yayo hayo	yale yale
I-I	ya	hii	hiyo	ile	ii hii	iyo hiyo	ile ile
U-U	wa	huu	huo	ule	uu huu	uo huo	ule ule
PA-PA	pa	hapa	hapo	pale	papa hapa	papo hapo	pale pale
KU-KU	kwa	huku	huko	kule	kuku huku	kuko huko	kule kule
MU-MU	mwa	humu	humo	mle	mumu humu	mumo humo	mle mle

---

c) Jedwali la pili linaangazia virejeshi(-o, amba-, -enye, -enyewe), ote, o-ote, ingi, ingine n.k kulingana na ngeli mbalimbali.

NGELI	KIREJESHI	O-REJESHI (AMBA-)	ENYE	ENYEWE	OTE	O-OTE	INGI	INGINE

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

A-WA	ye o	ambaye ambao	mwenye wenye	mwenyewe wenyewe	wote wote	yeyote wowote	mwingi wengi	mwengine wengine
KI-VI	cho vyo	ambacho ambavyo	chenye vyenye	chenyewe vyenyewe	chote vyote	chochote vyovyote	kingi vingi	kingine vingine
LI-YA	lo yo	ambalo ambayo	lenye yenye	lenyewe yenyewe	lote yote	lolote yoyote	jingi mengi	jingine mengine
U-I	o yo	ambao ambayo	wenye yenye	wenyewe yenyewe	wote yote	wowote yoyote	mwingi mingi	mwingine mingine
U-ZI	o zo	ambao ambazo	wenye zenye	wenyewe zenyewe	wote zote	wowote zozote	mwingi nyingi	mwingine nyingine
I-ZI	yo zo	ambayo ambazo	yenye zenye	yenyewe zenyewe	yote zote	yoyote zozote	nyingi nyingi	nyingine nyingine
U-YA	o yo	ambao ambayo	wenye yenye	wenyewe yenyewe	wote yote	wowote yoyote	mwingi mengi	mwingine mengine
YA-YA	yo	ambayo	yenye	yenyewe	yote	yoyote	mengi	mengine
I-I	yo	ambayo	yenye	yenyewe	yote	yoyote	nyingi	nyingine
U-U	o	ambao	wenye	wenyewe	wote	wowote	mwingi	mwingine
PA-PA	po	ambapo	penye	penyewe	pote	popote		pengine
KU-KU	ko	ambako	kwenye	kwenyewe	kote	kokote	kwingi	kwengine
MU-	mo	ambamo	mwenye	mwenyewe	mote	momote		mengine

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Nomino (N)

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

NOMINO
Kitengo Aina za Maneno
Kiingereza Nouns
NAVIGATION
Next Viwakilishi

Nomino ni maneno ambayo ni majinaya watu, vitu, hali n.k. Kuna nomino za kawaida na nomino za kipekee miongoni mwa aina nyingine za nomino.

Content

- Aina za Nomino
  - Nomino za Kawaida
  - Nomino za Kipekee
  - Nomino za Jamii
  - Nomino za Wingi
  - Nomino za Vitenzi Jina
  - Nomino za Dhahania

Aina za Nomino

Kunazo aina mbalimbali za nomino katika lugha ya Kiswahili.

- Nomino za Kipekee
- Nomino za Kawaida
- Nomino za Jamii/Makundi
- Nomino za Kitenzi-Jina
- Nomino za Dhahania
- Nomino za Wingi

Nomino za Kawaida

Haya ni majina ya kawaida yanayoweza kutumiwa kurejelea vitu mbalimbali, watu, wanyama, mahali na kadhalika. Nomino hizi zinaweza kuwa katika umoja au wingi kulingana na ngeli yake.

k.m: *nyumba*, *mbuzi*, *daktari*, *soko*, *kalamu*, *jua*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Nomino za Kipekee

Haya ni majina maalum ya watu, mahali, bidhaa, kampuni, na kadhalika. Herufi ya kwanza ya nomino hizi huwa ni herufi kubwa. Nomino za kipekee haziwezi kubadilika, na hivyo basi hazina wingi.

k.m: *Tanzania, Nairobi, Anita, Gafkosoft, Athi, Kimbo,*

Nomino za Jamii

Nomino za jamii hurejelea kundi la vitu au wanyama, kwa ujumla. Aghalabu vitu vinavyorejelewa hutokea kwa makundi ya vitu mbili au zaidi. Nomino hizi hutumia wingi tu tunaporejelea makundi zaidi ya moja.

k.m: *jozi la viatu, umati wa watu, bustani la maua, bunga la wanyama*

Nomino za Wingi

Nomino hizi hurejelea vitu ambavyo hutokea kwa wingi na haziwezi kuhesabiwa. Vitu kama hivyo hutumia aina nyingine ya vipimo ili kurejelea kiasi chake. Nomino za wingi hazina umoja.

k.m: *maji, maziwa, changarawe, pesa, nywele*

Nomino za Vitenzi Jina

Nomino hizi huundwa kutokana na vitenzi kwa kuongeza kiungo KU mwanzoni mwa mzizi wa kitenzi.

k.m: *kulima, kuongoza, kucheza, kulala*

Nomino za Dhahania

Haya ni majina ya hali au vitu ambavyo havionekani wale haviwezi kushikika.

k.m: *upendo, furaha, imani, elimu, ndoto, mawazo, maisha, usingizi*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Nyakati za Kiswahili

NYAKATI ZA KISWAHILI	
Kitengo	Sarufi
NAVIGATION	
Next	Kukanusha
Prev	Umoja na Wingi

Wakati Uliopita => LI

Hutumia kiambishi 'LI' na hurejelea kitendo kilichokamilika muda mrefu uliopita. Ifuatayo ni mifano katika sentensi.
k.m: *nilikwenda*, *tulilima*, *walikufukuza*

1	Mama ataenda sokoni	Mama alienda sokoni
2	Ndoto hiyo imenisumbua usiku kucha	Ndoto hiyo ilinisumbua us

Wakati Timilifu (Uliopita Muda Mfupi) => ME

Hutumia kiambishi 'ME' na hurejelea kitendo ambacho kimekamilika muda usio mrefu
k.m: *amepona*, *nimewachagua*, *zimechanganyika*

1	Tutauona wema wake Bwana Mungu.	Tumeuona wema wake M
2	Dada yake alipagawa	Dada yake amepagawa

Wakati Uliopo => NA

Hutumia kiambishi 'NA' kurejelea jambo linalotendeka sasa hivi.
k.m: *anaugua*, *yanametameta*, *unatisha*

1	Nilikupenda kwa yale uliyonitendea	Ninakupenda kwa yale un
2	Nyumba zote zilibomolewa mwaka jana	Nyumba zote zinabomelev

Wakati Ujao => TA

Huchukua kiambishi 'TA' na hurejelea kitendo ambacho bado hakijafanyika lakini kina
k.m: *atakupa*, *kitajulikana*, *utapokelewa*

1	Mtoto amelifunga dirisha lililokuwa likiingiza hewa	Mtoto atalifunga dirisha li

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

2	Je, ulienda sokoni juzi?	Je, utaenda sokoni *kesho k*

Wakati wa Mazoea => HU

Hutumia kiambishi 'HU' na hurejelea kitendo ambacho hufanyika mara kwa mara au ki
k.m: *hutembea*, *husoma*, *huzilinda*

1	Dkt. Matumbo alitibu wagonjwa.	Dkt. Matumbo hutibu wag
2	Mchungwa ule ulizaa machungwa matamu.	Mchungwa ule huzaa mac

Wakati Usiodhihirika => A

Hutumia kiambishi cha ngeli au nafsi pamoja na kiungo 'A' kurejelea kitendo kinachoe usiodhihirika.
k.m: *achukua*, *zapepea*, *twaangamia*

1	Baba alitusubiri nyumbani.	Baba atusubiri nyumbani.
2	Vitabu vyako vyote vimechomeka	Vitabu vyako vyote vyach

Wakati Timilifu Usiodhihirika => KA

Hutumia kiungo 'KA' kurejelea kitendo ambacho kinakamilika katika wakati usiojulika kifanyika baada ya kingine. Hutumiwa katika masimulizi.
k.m: *ikawalemea*, *tukazichukua*, *likampendeza*

1	Latifa aliangalia mvunguni na kumwona nyoka..	Latifa akaangalia juu akan
2	Aliwanyeshea mana wakiwa jangwani.	Akawanyeshea mana wak

Msamiati wa Nyakati na Saa

NYAKATI NA SAA

Kitengo Msamiati

MASOMO

Prev Vitate, Vitawe, Visawe

Next Msamiati wa Majina ya Ukoo

Content

- Siku za Juma
  - Siku Zikilinganishwa na Leo
  - Miezi ya Mwaka
  - Masaa ya Siku
  - Kusoma Saa

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Siku za Juma

Juma au wiki moja huwa na siku saba. Yafuatayo ni majina ya siku za juma. Kwa kuwa
Kiislamu, Jumamosi ndiyo siku ya kwanza ya wiki; nayo Ijumaa ndiyo siku ya saba.

SIKU YA JUMA	KIINGEREZA
Jumatatu	Monday
Jumanne	Tuesday
Jumatano	Wednesday
Alhamisi	Thursday
Ijumaa	Friday
Jumamosi	Saturday
Jumapili	Sunday

Siku Zikilinganishwa na Leo

Haya ni majina tunayotumia kurejelea siku zinazokaribiana na leo.

SIKU	MAELEZO	MFANO
juzi	siku iliyotangulia jana	ikiwa leo ni Ju
jana	siku iliyotangulia leo	ikiwa leo ni Ju
leo	siku ambayo tuko sasa hivi	
kesho	siku inayofuata	Ikiwa leo ni Ju
kesho kutwa	siku itakayokuja baada ya kesho	ikiwa leo ni Ju Ijumaa.
mtondogoo	siku itakayokuja baada ya kesho kesho kutwa. siku tatu kutoka leo	ikiwa leo ni Ju Jumamosi.

Miezi ya Mwaka

Jedwali lifuatalo linaonyesha majina ya miezi katika mwaka, na idadi ya siku katika kil

#	JINA	MWEZI WA:	SIKU
1	Januari	kwanza	31
2	Februari	pili	28
3	Machi	tatu	31
4	Aprili	nne	30
5	Mei	tano	31

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

6	Juni	sita	30
7	Julai	saba	31
8	Agosti	nane	31
9	Septemba	tisa	30
10	Oktoba	kumi	31
11	Novemba	kumi na moja	30
12	Disemba	kumi na mbili	31

Masaa ya Siku

Yafuatayo ni mafungu ya masaa au nyakati mbalimbali za siku.

WAKATI	MAELEZO
mchana	wakati wa siku wenye jua. kutoka saa kumi na mbili asubuhi hadi
usiku	wakati wa siku usiokuwa na jua. kutoka saa moja jioni hadi saa ku inayofuatia
alfajiri	kati ya saa tisa na saa kumi na moja asubuhi
macheo	saa kumi na moja hadi saa kumi na mbili hivi jua linapochomoza
asubuhi	kutoka saa kumi na mbili hadi saa sita za mchana
adhuhuri	saa sita za mchana hadi saa nane
alasiri	saa nane hadi saa kumi na moja hivi
jioni	saa kumi na moja hadi saa moja jioni
machweo/magharibi	saa kumi na mbili hadi saa moja jioni; jua linapotua
usiku mchanga	kati ya saa moja jioni na saa sita za usiku
usiku wa manane	kutoka saa sita za usiku hadi alfajiri

Kusoma Saa

Tunaweza kusoma saa tukitumia:

Mfumo wa Kiswahili

katika mfumo wa Kiswahili/Kibantu, siku huanza saa kumi na mbili asubuhi. Kwa hivy ndiyo saa ya kwanza(1) ya siku. Mfano:

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

1. 5:00 asubuhi ⇒ saa tano **kamili** asubuhi
2. 9:15 usiku ⇒ saa tisa na **robo** usiku.
3. 11:30 jioni ⇒ saa kumi na moja **unusu** jioni
4. 2:45 alasiri ⇒ saa tatu **kasorobo** au saa mbili na dakika arubaini na tano alasiri
5. 10:23 alfajiri ⇒ saa kumi **na dakika** ishirini na tatu alfajiri

Mfumo wa Kimataifa/Kiingereza

Huu ndio mfumo unaokubalika kirasmi katika mataifa na lugha mbalimbali. Kulingana sita za usiku. Hivyo basi, saa saba ya usiku inakuwa saa ya kwanza(1) ya siku.

Mfano:

1. 6:00 macheo ⇒ saa kumi na mbili asubuhi **kamili** macheo
2. 12:15 adhuhuri ⇒ saa sita na **robo** adhuhuri.
3. 3:30 alasiri ⇒ saa tisa **na nusu** alasiri
4. 6:45 jioni ⇒ saa moja **kasorobo** au saa kumi na mbili na dakika arubaini na tano
5. 11:08 usiku ⇒ saa tano **na dakika** nane usiku

Nyimbo Katika Fasihi Simulizi

NYIMBO
Utanzu wa Fasihi Simulizi

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Kiingereza Songs

TANZU ZA FASIHI

Prev Hadithi / Ngano

Next Maigizo

MBINU ZA SANAA

Prev Upeo wa Chini

Next Tanakali

Nyimbo ni aina ya sanaa katika fasihi ambayo hutumia lugha teule, sauti na kiimbo maalum.

Aghalabu nyimbo hutumia ala za mziki kama vile ngoma. Nyimbo zinaweza kuimbwa na mtu mmoja au zaidi.

Wimbo hugawanywa katika beti na mishororo. Nyimbo nyingi huwa na **kiitikio** au mstari ambao hurudiwa rudiwa.

Content

- Sifa za Nyimbo
- Umuhimu wa Nyimbo katika Fasihi Simulizi
- Vipera/Aina za Nyimbo
  - Kulingana na Muundo:
  - Kulingana na Ujumbe/Maudhui:

Sifa za Nyimbo

1. Hutumia kiimbo au sauti maalum
2. Huweza kuendamana na ala za muziki
3. Huimbwa na mtu mmoja au watu wengi; wakati mwingine nyimbo huimbwa kwa kupokezanwa.
4. Hutumia lugha ya mkato
5. Hurudiarudia (kukariri) maneno ili kusisitiza ujumbe katika wimbo

Umuhimu wa Nyimbo katika Fasihi Simulizi

1. Kuburudisha
2. Kuelimisha, kufunza, kuonya, kuelekeza
3. Kuliwaza

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

4. Kusifia kitu au mtu katika jamii
5. Kuunganisha jamii
6. Kudumisha/kuhifadhi tamaduni za jamii
7. Kukuza talanta na sanaa katika jamii
8. Hutumika katika mbinu nyingine za fasihi kama vile hadithi

Vipera/Aina za Nyimbo

Kulingana na Muundo:

- Mashairi
- Maghani

Kulingana na Ujumbe/Maudhui:

Nyimbo za Ndoa

Nyimbo za harusi huimbiwa bwana na bibi harusi kuwapongeza na kuwapa heko kwa kufunga ndoa yao. Aidha nyimbo hizi huwapa wawili hao mawaidha ya kutunza familia na watoto wao ili waishi pamoja.

Nyimbo za Jandoni/Tohara

huimbwa na vijana wanapopashwa tohara. Nyimbo hizi huonyesha ushujaa, na kuashiria kutoka kwamba anayetahiriwa amekuwa mtu mzima sasa.

Hodiya/Wawe

Hizi ni nyimbo ambazo huimbwa na watu wanapofanya kazi ili kuwatia bidii wafanye kazi bila kuhisi machofu.

Kimai

Nyimbo za Mabaharia - Hizi ni nyimbo za wanabahari wanaposafiri baharini.

Nyimbo za Mazishi/Huzuni/Simanzi

Hizi ni nyimbo za kuliwaza na kuwapa pole walioachwa na marehemu. Nyimbo hizi huwapa matumaini waombolezaji.

Nyimbo za Kidini

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Hizi ni nyimbo ambazo huimbwa kumsifia Mungu, kuomba au kutoa mafunzo ya kidini.

Nyimbo za Kisiasa

Hizi ni nyimbo za kuwasifia viongozi wa kisiasa

Nyimbo za Kizalendo

Nyimbo za huonyesha uzalendo kwa kusifia taifa/nchi

Nyimbo za Mapenzi

Katika nyimbo za mapenzi, mwimbaji huimba kwa kumsifia mpenzi wake hasa kwa urembo na tabia zake.

Riwaya

RIWAYA	
Utanzu wa Fasihi	Fasihi Andishi
Kiingereza	Novel
Mifano	Kiu, Siku Njema, Mwisho wa Kosa
Angalia	• Aina za Wahusika • Hadithi Fupi vs Riwaya

Prev	Tamthilia
Next	Hadithi Fupi

Riwaya ni kazi ya fasihi andishi ambayo huwa ndefu na aghalabu riwaya moja hujaza kitabu kizima. Riwaya huwa na wahusika wengi na huangazia mawazo kadhaa. Aidha, riwaya hufanyika katika mazingira mbalimbali na aghalabu huchukua muda mrefu ikilinganishwa na hadithi fupi.

Content

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

- Aina za Riwaya
- Mifano ya Riwaya

Aina za Riwaya

Kunazo aina kadhaa za Riwaya katika Fasihi Andishi:

- **Riwaya sahili** - visa vyake husimuliwa moja kwa moja na huwa rahisi kueleweka
- **Riwaya changamano** - hii ni riwaya ambayo huhitaji kusomwa kwa makini ili kueleweka. Aghalabu huwa na maudhui mengi na wahusika wengi ambao wanachangia katika tatizo kuu katika riwaya hiyo. Hujengwa kwa taharuki ili kuwavutia hadhira kutazamia jinsi tatizo kuu litakavyotatuliwa. Hutumia mbinu za taharuki na visengere nyuma/mbele.
- **Riwaya ya kibarua** - hutumia muundo wa barua kuwasilisha ujumbe wake.
- **Riwaya kiambo** - huhusisha maswala ya kawaida katika jamii

---

Mifano ya Riwaya

- Kidagaa kimemwozea
- Siku Njema
- Mwisho wa Kosa

Sajili Katika Isimu Jamii

Sajili - ni mukhtadha/rejista mbalimbali au mitindo maalum ya lugha katika mazingira/hali mbalimbali.

Kuna sajili anuwai za matumizi ya lugha katika jamii. Hapa tutazingatia mifano michache ya sajili mbali mbali.Kila sajili huwa na sifa mbalimbali zinazoitofautisha sajili hiyo na nyinginezo. Ili kubaini sifa za lugha katika sajili fulani, ni muhimu kuzingatia baadhi ya maswali yafuatayo:

- ni mazungumzo baina ya nani na nani?
- kuna uhusiano gani baina ya wanaozungumza?
- yanapatikana wapi?

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

- yanatumika katika hali gani?
- yana umuhimu ama lengo gani
- ni istilahi zipi istilahi (maneno maalum) zinazopatikana katika mazingira hayo?
- umaizi wa lugha baina ya wazungumzaji ni wa kiwango gani?
- ni mtindo gani wa lugha unaotumika?

Sajili ya Ajali

Hii ni lugha inayotumiwa katika ambalo ajali imetokea. Wahusika wanaweza kuwa majeruhi, polisi, walioshuhudia au wananchi wengine n.k

Sifa za lugha inayopatikana katika sajili hii

1. Msamiati wa kipekee unaohusiana na ajali kama vile majeruhi, hudumanya kwanza, damu, mkasa.
2. Hutumia lugha ya kudadisi dadisi ili kubaini chanzo cha ajali.
3. Huwa na masimulizi – walio na habari kuhusu kisa hicho hueleza waliyoshuhudia
4. Kutokana na hali ya msukosuko, lugha hii haina utaratibu – watu huwa katika hali ya hofu, kwa juhudi za kuwaokoa majeruhi.

Mfano wa Sajili ya Ajali

Mwanakijiji 1:	Nimesikia twa! Kisha kishindo kikubwa sana (akihema hema) Nikaambia kuna mlipuko tukimbie.
Mwanakijiji 2:	Lilio la muhimu ni kuyaokoa maisha ya majeruhi kwa kuwapa huduma ya kwanza.
Mwanakijiji 1:	Tuondoeni miili ya waliofariki kwanza.
Mwanakijiji 2:	hatuwezi kuishika miili iliyobanwa katika gari hadi polisi wafike. Na ndio hao wanaokuja!
Mwanakijiji 1:	(akikimbia) Ndio hao! Acheni kuiba mafuta! Polisi wanakuja!

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Polisi:	Wakitawanya wananchi walioliparamia gari kuiba bidhaa mbali mbali.Liinueni hili gari! Wapi dereva?
Dereva:	(ambaye amelala akihema kwa maumivu, damu ikichuruzika miguuni na mikononi) Nilisitishwa na ng'ombe waliokuwa wakivuka barabara. Nilijsribu kukwepa lakini usukani ukanishinda gari likapoteza mwelekeo…
Abiria:	Alikuwa akiendesha gari kwa kasi sana. Tukampigia kelele apunguze mwendo lakini hakutusikia. Matunda yake…
Mwanakijiji 2:	Niliona gari likibingiria mara kadhaa mpaka likaingia humu mtaroni, ndiyo tukakimbia kuwaokoa.
Polisi:	Nyamazeni! Achieni polisi kazi iliyobaki. Ikiwa kuna yeyote anayejuana na waathiriwa aandamane nasi.

Sajili ya Biashara

Lugha ya biashara huzungumzwa na wauzaji na wanunuzi katika sehemu za kibiashara. Inapaswa ikumbukwe kwamba lugha hii inaweza kubadilika kidogo kulingana na mazingira. Kwa mfano, katika mikutano ya kibiashara, lugha rasmi hutumiwa ilihali katika soko, lugha ya mitaani inaweza kutumika.

Sifa za Lugha ya Biashara

1. Hutumia msamiati wa kibiashara kama vile:
    - Fedha
    - Faida
    - Hasara
    - Bei
    - Bidhaa
2. Hutumia misimu ili kuwavutia wanunuzi
3. Ni lugha yenye malumbano hasa watu wanapojadiliana kuhusu bei
4. Ni lugha legevu - haizingatii kanuni za lugha.
5. Huchanganya ndimi kwa kuingiza maneno ya lugha za kigeni
6. Ni yenye heshima na unyenyekevu kwa wanunuaji
7. Msamiati katika lugha ya Kibiashara

Mfano wa Sajili ya Biashara

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Mtu X:	Tatu kwa mia! Tatu kwa mia! Leo ni bei ya hasara!
Mtu Y:	Unauza hii briefcase kwa pesa ngapi?
Mtu X:	Hiyo ni seventy bob mtu wangu
Mtu Y:	Huwezi kunipunguzia. Niuzie hamsini hivi.
Mtu X:	Haiwezekani mtu wangu. NItapata hasara nikiuza hivyo. Ongeza mkwaja, mama.
Mtu Y:	Basi hamsini na tano.
Mtu X:	Tafadhali ongeza kitu kidogo. Unataka nikule hasara leo? Fikisha sitini na tano.
Mtu Y:	Basi sitanunua hii. Sina pesa hizo zote. Unajua uchumi ni mbaya siku hizi.
Mtu X:	Tafadhali mtu wangu. Huu mkoba ni mzuri sana. Umetoka Germany. Angalia. Unaweka pesa hapa, kitambulisho hapa halafu unafunga hivi. Hauwezi kupoteza chochote ukiwa na mkoba huu. Angalia wewe mwenyewe. Hakuna mahali pengine utaweza kununua mkoba huu kwa bei ghali kama hii.
Mtu Y:	Nimekwambia sina hizo pesa. Nitanunua baadaye ukipunguza bei.
Mtu X:	Lete sixty bob. Lakini utakuwa umeniumiza. Nakufanyia hivyo kwa kuwa wewe ni customer poa.
Mtu Y:	Sawa basi nitanunua. Shika sixty bob.
Mtu X:	Asante Customer. Mungu akubariki. (akimfungia) Hey! Tatu kwa mia. Bei ya hasara! Tatu kwa mia!

Sajili ya Bungeni

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Hii ni lugha inayozungumzwa wakati wa kikao cha bunge. Sajili hii ni tofauti na na sajili ya siasa, ambayo huhusisha wanasiasa wakipiga kampeni.

Sifa za Lugha ya Bungeni

1. Ni lugha yenye ushawishi – wabunge hutumia vishawishi ili kuwahimiza wenzao waunge ama kupinga msalaba
2. Ni lugha ya mjadala yenye waungao na wapingao.
3. Ni lugha yenye heshima na nidhamu. Maneno ya heshima kama mheshimiwa, tafadhali na samahani hutumika sana.
4. Hutumia maneno maalum yanayopatikana katika mazingira ya bunge kama vile kikao, mswaada, kuunga mkono, kujadili, kupitisha, n.k.
5. Lugha ya bungeni ni rasmi na sanifu.
6. Hulenga maswala mbalimbali ya kisiasa na maendeleo katika taifa.
7. Huwa na maelezo kamilifu
8. Ni lugha yenye maswali na majibu miongoni mwa wabunge.

Mfano wa sajili ya Bungeni

Spika:	Waheshimiwa, muda unayoyoma. Nawaomba mfanye mazungumzo yenu sauti ya chini tumsikize huyu. Endelea mheshimiwa.
Mbunge 1:	Asante Bwana spika. Hii siyo mara ya kwanza ya kuuwasilisha mswaada huu hapa. Kila mbunge anayethamini raia wa taifa hili ni lazima auunge mkono mswada huu. Katika kikao kilichotangulia, mliupinga mkidai kwamba hauna heshima kwa rais. Leo tumefanya ukarabati wote mliotaka. Hamna budi kuuunga mkono. Bwana spika….
Spika:	Muda wako umekwisha tafadhali keti. Wabunge wataamua hatima ya mswada huu ikiwa utapitishwa kama sheria. Lakini kumbukeni uamuzi wa mwisho ni wa rais.

Sajili ya Hospitalini

Sifa za Lugha ya Hospitalini

1. Hutumia msamiati wa hospitalini kama vile
    - dawa

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

- magonjwa
- Daktari
- Wadi
- Mgonjwa
- Dawa
- Kipimo

2. Ni lugha yenye upole na heshima
3. Huwa na maswali mengi hasa daktari anapotaka kutambua kiini cha ugonjwa unaomhadhiri mgonjwa wake
4. Ni lugha yenye hofu na huzuni

Mfano wa Sajili ya Hospitalini

Daktari:	Ulianza kuumwa hivi lini?
Mgonjwa:	Kichwa kilianza kuniuma jana jioni baada ya chajio. Nilipoamka asubuhi nikatambua kwamba hata tumbo lilikuwa likiuma pia.
Daktari:	Ulipoanza kuumwa na mwili mzima, ulichukua hatua gani? Hukunywa dawa yoyote?
Mgonjwa:	Nilichukua tembe zilizokuwa zimepatiwa kakangu miaka mitano iliyopita alipokuwa akiumwa na malaria.
Daktari:	Kila ugonjwa unahitaji matibabu mbalimbali. Tembe za malaria haziwezi kutumika kutibu maumivu ya kichwa na tumbo. Pia ni hatari kutumia dawa ambazo zimepitwa na wakati. Zinaweza kukuletea madhara zaidi.
Mgonjwa:	(akikohoa) Sijui kama una tembe za kifua pia. Hii baridi inaniletea homa mbaya.
Daktari:	Hatuwezi kukupatia dawa kabla ya kutambua ugonjwa ulio nao. Itabidi tupime joto lako, damu na pia mate yako ili kupata tatizo linalokusumbua. Kisha tutakupatia dawa. Je, una umri wa miaka mingapi?
Mgonjwa:	Nikichukua hizo dawa nitapona?
Daktari:	Matokeo hubadilika kutoka kwa mgonjwa mmoja hadi mwengine. Inaweza kuchukua muda. Huenda ukalazwa kwenye wadi kwa siku mbili tatu hivi. Umri wako, mama?

Sajili ya Kidini

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Katika sajili ya kidini tunaangazia lugha inayozungumzwa na waumini/washiriki wa imani fulani wakati wa ibada, sala, katika nyumba takatifu au mahali popote pale ambapo wanazungumzia mambo yanayorejelea imani au Mwenyezi Mungu.

Sifa za Lugha ya Kidini

1. Hutumia msamiati wa kidini kama vile
   - Bibilia
   - maombi
   - mbinguni
   - jehanamu
   - Madhabahu
   - Paradiso
   - Mbinguni
   - Mwenyezi Mungu
   - Mwokozi
2. Ni lugha inayonukuu sana hasa wazungumzaji wanaporejelea Kitabu kitakatifu
3. Lugha yenye heshima, upole na unyenyekevu
4. Lugha sanifu
5. Ni lugha iliyojaa ahadi nyingi kwa wanaoandamana na mafunzo ya kidini na vitisho kwa wanaoenda kinyume na mafundisho
6. Huwa imejaa matumaini
7. Ni lugha yenye kutoa maneno ya sifa, kumtukuza na kumshukuru Mwenyezi Mungu

Mfano wa Sajili ya Kidini

Boriti:	Bwana asifiwe Bi...
Bi Rangile:	Amina, mchungaji. Watoto wanaendeleaje?
Boriti:	Karita hana neno. Mwenyezi Mungu ametunyeshea rehema na neema zake. Je, wajukuu wako wa hali gani?
Bi Rangile:	Wanaendelea vizuri isipokuwa hawataendelea na masomo. Sijui nilimfanyia Mungu dhambi gani.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Boriti:	Nasikitika sana kusikia hivyo. Mungu atawalinda mayatima hao. Yeye ndiye baba wa mayatima. Mungu ni mwenye huruma.
Bi Rangile:	Sijui hayo, mchungaji. Hata sijui maana ya kuishi hapa duniani. Kila siku ni matatizo.
Boriti:	Usife moyo. Mungu anasema katika kitabu cha Yohana 14:18, "Sitawaacha nyinyi kama mayatima..." Kwa hivyo, ukiwa na imani, Mungu atakuonekania.
Bi Rangile:	Basi niombee mchungaji ili Saumu na Neema wapate karo ya kurudi shuleni.
Boriti:	Funga macho tusali. Ewe Rabuka uliyejaa neema na baraka tele. Tunakushukuru na kulitukuza Jina lako takatifu kwa baraka zako za ajabu. Tunajua kwamba wewe ndiye Mungu uliyewatoa wana wa Israeli kutoka Misri. Sisi wenye dhambi tunakuja mbele yako tukiomba ukafanya miujiza katika nyumba hii ya Bi Rangile......
Wote:	Amina.

Sajili ya Kisayansi

Sifa za Lugha ya Kisayansi

1. Hutumia msamiati wa kipekee unaoambatana na taaluma inayorejelewa.
2. Huwa na maelezo kwa ukamilifu.
3. Huwa na mpangilio maalum na maendelezo ya hoja na ujumbe.
4. Huchanganya ndimi na kutumia maneno ya kisayansi au lugha mbalimbali.
5. Hutumia lugha sanifu.
6. Ni lugha yenye udadisi mwingi (wakati wa kufanya utafiti)

Mfano wa Lugha ya Kisayansi

Kwa sababu zisizoweza kuepukika, kikundi chetu hakitamaliza utafiti ulioratibiwa kukamilishwa mwishoni mwa mwezi ujao. Hii ni kwa sababu ya changamoto kadhaa ambazo tumekutana nazo. Kwanza, viluwiluwi, ambao ndio tunaotafiti wamekuwa haba sana wakati huu wa ukame. Pili, kutokana na kufungwa kwa maabara ya kisayansi katika taasisi hii, ni muhali kufanya majaribio yoyote ya kazi yetu. Tatu, kumekuwa na pingamizi kubwa kutoka kwa baadhi ya wanakijiji kwamba kukusanya viluwiluwi kunawatia hofu. Aidha,

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

tume yetu imepungukiwa na fedha baada ya serikali kusitisha kudhamini utafiti huu.

Baada ya kujadiliana kwa vikao tatu mfululizo, tume yetu inapendekeza haya: Muda wa kufanya utafiti uongezewe kwa kipindi cha miezi sita; serikali kupitia kwa taasisi hii ifadhili wachunguzi. Wananchi wahamasishwe kuhusu umuhimu wa kuwafanyia viwavi utafiti na maabara ya utafiti ikaraatiwe haraka iwezekanayo.

Sauti za Kiswahili

SAUTI ZA KISWAHILI	
Kitengo	Muundo wa Neno
Aina Kuu	• Konsonanti • Irabu

NAVIGATION

Next	Mofimu
Prev	Shadda na Kiimbo

a, b, ch, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, v, w, y, z

---

Kuna aina mbili za Sauti katika lugha ya Kiswahili:

1. Irabu
2. Konsonanti

Irabu (Vokali)

a, e, i, o, u

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Irabu zinapotamkwa, hewa haizuiliwi katika ala za matamshi.
Jedwali lifuatalo litakuonyesha jinsi ya kubainisha vokali kulingana na sehemu ya ulimi inayoachilia hewa, na jinsi midomo inavyobadilika

Irabu	Sehemu ya Ulimi	Midomo
e,i	Mbele	Midomo imetandazwa
a	Katikati; ulimi huinuka na kutandaza	Midomo imetandazwa
o,u	Nyuma	Midomo imevirigwa

Konsonanti

b, ch, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, v,w, y, z

Konsontanti zinapotamkwa, hewa huzuiliwa katika ala za matamshi (ulimi na midomo).
Kuna aina mbili kuu za sauti za konsonanti:

1. **Sauti Ghuna** => konsonanti hizi zinapotamkwa, hewa **hutikisa** nyuzi za sauti
2. **Sauti Sighuna** => konsonanti hizi zinapotamkwa, hewa **haitikisi** nyuzi za sauti

Jedwali lifuatalo litakuonyesha aina za konsonanti kulingana na mahali zinapotamkiwa na sauti (ghuna au sighuna)

	Midomo	Midomo + Meno	Meno + Ulimi	Ufizi	Kaakaa + ufizi	Kaakaa gumu	Kaakaa Laini	Koo	Aina ya Sauti
Vipasuo	p d			t d		j	k g		sighuna ghuna
Vikwamizo / Vikwaruzo		f v	th dh	s z		sh	kh gh	h	sighuna ghuna
Kipasuo - kwamizo					ch				Sighuna

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Nazali / Ving'ong'o	m	n	ny	ng'	Ghuna
Kitambaza		l			Ghuna
Kimadende		r			Ghuna
Viyeyusho / Nusu Irabu			y	w	Ghuna

Vipasuo (p,b,k,g,t,d)

Hutamkwa kwa kukutanisha ala za kutamkia ili kufungilia hewa na kisha kuiachilia ghafla

- Vipasuo sighuna (p, k, t) - hutamkwa bila kutikisa nyuzi za sauti
- Vipasuo ghuna (b, g, d) - hutamkwa kwa kutikisa nyuzi za sauti

/p/ na /b/ hutamkwa kwa kukutanisha midomo katika meno:

- /p/ - papa, pepea, pipi, popo, pua
- /b/ - baba, bebea, bibi, bobo, bubu

/t/ na /d/ hutamkwa kwa kukutanisha ufizi na ncha ya ulimi

- /t/ - taa, tetea, titi, toto, tua
- /d/ dada, doa, dua

/k/ na /g/ hutamkwa kwa kukutanisha nyuma ya ulimi na kaakaa laini

- /k/ - kaka, koko, kuku
- /g/ - gae, gege, gogo, gugu

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Vikwamizo (d f,v,dh,th, s,z,sh,h,gh)

Pia huitwa **Vikwaruzo** Hutamkwa kwa kukutanisha ala za matamshi na kisha kuachilia hewa kupitia katika mwanya mwembamba

- Vikwamizo sighuna (f,th,s,kh,h,sh) - hewa haitikisi nyuzi za sauti
- Vikwamizo ghuna (v, dh,z,gh) - hewa hutikisa nyuzi za sauti

/f/ na /v/ hutamkwa kwa kukutanisha mdomo wa chini na wa juu na kuachilia hewa kidogo kupita

- /f/ - faa, fee, fua
- /v/ - vaa, vua

/s/ na /z/ hutamkwa kwa kukutanisha sehemu ya kati ya ulimi na kaakaa gumu

- /s/ - sasa, sisi
- /z/ - zaa, zeze, zizi, zuzu

/dh/ na /th/ hutamkwa kwa kukutanisha ncha ya ulimi na meno ya juu

- /dh/ - dharau, dhani
- /th/ - thubutu

/gh/ na /kh/ hutamkwa kwa kukutanisha kaakaa laini na kilimi

- /dh/ - dharau, dhani
- /th/ - thubutu

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

/h/ hutamkwa kwa kukutanisha kilimi na koo na kuachilia hewa kwa nguvu

- /h/ - haha, hii, huu

Kipasuo-kwamizo: (ch)

Pia huitwa kituo-kwamizo - Hutamkwa kwa kukutanisha ulimi na ufizi, na kuachilia hewa

- /ch/ - chacha, chechea, choo

Ving'ong'o / Nazali (m,n,ng',ny)

Hutamkwa kwa kukutanisha ala za matamshi na kuzuia hewa kupitia kinywani; hewa hupitia puani.
/m/ hutamkwa kwa kukutanisha mdomo wa juu na wa chini, ili kuzuia pumzi kupita kinywani

- /m/ - mama, umeme, mimi,

/n/ hutamkwa kwa kukutanisha ulimi na ufizi, ili hewa ipitie puani

- /n/ - nana, nene, nini, nono, nunua

/ny/ hutamkwa kwa kukutanisha ulimi na kaakaa gumu

- /ny/ - nyanya, nyenyea, nyinyi, nyoa, nyunyu

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

/ng'/ hutamkwa kwa kukutanisha ulimi na kaakaa laini

- /ng'/ - ng'ang'a, ng'oa

Kitambaza (l)

Hutamkwa kwa kukutanisha ncha ya ulimi na ufizi huku hewa ikipitia kwenye pande za ulimi bila kukwaruza ufizi

- /l/ - lala, lea, lilia, lo! lulu

Kimadende (r)

Hutamkwa kwa kupigapiga na kukwaruza ufizi haraka haraka kwa ncha ya ulimi.

- /r/ - rai, rarua,

Viyeyusho (y,w)

Pia huitwa **nusu-irabu.** Hutamkwa kwa utaratibu kwa kuleta ala za matamshi karibu sana lakini kuachilia hewa bila kuikwaruza.
/w/ hutamkwa midomo ikiwa wazi

- /w/ - wawa, wewe,

/y/ hutamkiwa kwenye kaakaa gumu

- /y/ - yaya, yeye,

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Ala za Kutamkia

Hizi ni sehemu za mwili zinazotumika wakati wa kutamkia maneno: *Meno, Ulimi, Midomo, Pua, Chemba cha Pua, Ufizi, Kaakaa gumu, Kaakaa laini, Kimio , Chemba cha Kinywa, Ncha ya ulimi, Bapa la ulimi, Shina la Ulimi, Koromeo, Kidakatonge, Kongomeo, Nyuzi za Sauti, Koo, Njia ya Chakula*

Sentensi za Kiswahili

AINA ZA SENTENSI

Kitengo Lugha

NAVIGATION

Next Muundo wa Sentensi

Prev Virai na Vishazi

Sentensi ni kundi la neno moja au maneno zaidi yenye kiima na kiarifa na inayofuata kanuni za sarufi.

Content

- Aina za Sentensi
    - 1. Sentensi Sahili
    - 2. Sentensi Ambatano.
    - 3. Sentensi Changamano

Aina za Sentensi

1. Sentensi Sahili

Hizi ni sentensi zenye kishazi kimoja na huwakilisha wazo moja tu.

1. Sentensi sahili kutokana na kikundi tenzi pekee:
    1. Ninasoma => KT(T)

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

2. Hajakuandikia barua => KT(T + N)
3. Tulimwona nyoka mkubwa =>KT(T + N + V)
4. Alikimbia haraka sana => KT(T + E + E)

2. ---

Kikundi Nomino + Kikundi Tenzi

1. Sakina anaimba. => KN(N) + KT(T)
2. Latifa na Kanita wamejipamba vizuri. => KN(N + U + N) + KT(T + E)
3. Jua kali liliwaka mchana kutwa. => KN(N + V) + KT(T + E + E)
4. Runinga ya Bwana Kazito imeharibika tena. => KN (N + V + N + N) + KT (T + E)

2. Sentensi Ambatano.

Sentensi ambatano ni sentensi zenye zaidi ya kishazi huru kimoja na huwakilisha mawazo mawili au zaidi. Aghalabu sentensi hizi hutumia viunganishi(U) au alama za uakifishaji kama vile kituo(,) na nukta-nusu (;) ili kubainisha wazo moja toka nyingine.

1. Kuunganisha Sentensi Mbili:
   1. Chesi alisoma kwa bidii. Chesi alianguka mtihani. =>*Ingawa alisoma kwa bidii, Chesi alianguka mtihani.*
   2. Dadangu amerudi nyumbani. Dadangu amelala. =>*Dadangu amefika nyumbani na kulala.*
2. Mifano mingine:
   1. Tulifika, tukaona, tukapiga na tukatawala.
   2. Leo inaonekana Karimi amejipamba akapambika.

3. Sentensi Changamano

Hizi ni sentensi zinazoundwa kwa kuunganisha kishazi huru pamoja na kishazi tegemezi au sentensi mbili kwa kutumia o-rejeshi ili kuleta zaidi ya wazo moja.

1. Kuunganisha Sentensi:
   1. Juma amenilitelea kitabu. Nilikuwa nimetafuta kitabu hicho kwa muda mrefu. => *Juma ameniletea kitabu ambacho nilikuwa nimekitafuta kwa muda mrefu.*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

    2. Yeye ni mwizi. Alipigwa jana jioni. => *Yeye ndiye mwizi aliyepigwa jana jioni.*
2. Mifano Zaidi:
    1. Nimemuona yule ninayemtafuta na neema zake.
    2. Ndoto zinazotisha ni za kishetani.

Tanbihi: Ili kutofautisha sentensi ambatano na changamano kwa urahisi, sentensi changamano hutumia o-rejeshi (k.m ambacho, ambaye, niliye- , nililo- n.k)

Shadda na Kiimbo

SHADDA NA KIIMBO	
Kitengo	Muundo wa Neno
KIINGEREZA	
Shadda	Stress
Kiimbo	Intonation
NAVIGATION	
Next	Sauti za Kiswahili
Prev	Uainishaji

Shada(Shadda) na Kiimbo ni namna ya kutamka neno au fungu la maneno kwa namna tofauti kuleta maana mbalimbali.

Shadda / Shada - (Stress)

Shadda ni **mkazo wa silabi**. Maneno ya Kiswahili huwa na silabi moja ambayo hutamkwa kwa nguvu zaidi kuliko silabi nyingine. Unapotamka silabi iliyotiwa mkazo (shada), sauti hupandishwa juu kiasi.

Maneno mengi ya Kiswahili, hasa yale yenye asili ya Kibantu hutia mkazo katika silabi ya pili kutoka mwisho.

Kwa mfano:*ma'ma*, *sandu'ku*, *kita'bu*, *tulikoto'ka*, *buruda'ni*, *baraba'ra (njia)*

Baadhi ya maneno yenye asili ya kigeni, huwa na shada katika silabi nyingine.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Kwa mfano:*bara'bara (sawa sawa), mukhta'sari,*

Kiimbo - (Intonation)

Kiimbo ni sauti maalum inayojitokeza unapotamka maneno fulani. Kiimbo husaidia kuleta maana kamili ya sentensi iliyokusudiwa. Kwa kutamka sentensi kwa sauti fulani 'ya kiwimbo', tunaweza kubainisha kauli ya kawaida, swali, hisia n.k.

Sentensi au maneno yanapotamkwa kwa viimbo mbalimbali, hutoa dhana tofauti. Katika uandishi, Viimbo husaidiwa na alama za uakifishaji ili kumwelekeza msomaji asome kwa kiimbo kilichokusudiwa.

a) Kuulizia Swali (?)

Tunainua sauti tunapouliza swali ili kulitofautisha na sentensi ya kawaida.
k.m Ulisoma kitabu nilichokupatia?

b) Kuonyesha Hisia (!)

Tunapotoa hisia, aghalabu kiimbo huenda juu.
k.m Ajabu!

c) Kutoa Kauli (.)

Tunapotoa kauli (sentensi ya kawaida), aghalabu sauti huenda chini katika neno au silabi ya mwisho. Hata hivyo, sauti inaweza kubadilika kulingana na neno linalotiliwa mkazo katika sentensi.

Tamathali za Usemi

TAMATHALI ZA USEMI

Aina	• Mbinu/Fani za Lugha • Mbinu za Sanaa
Kiingereza	Figures of Speech

Prev Ushairi
Next Fasihi Simulizi

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Tamathali za Usemi ni matumizi ya maneno kwa namna fulani ili kuifanya lugha iwe ya kuvuitia na kuifanya kazi ya sanaa iwe ya kupendeza. Kuna aina mbili za tamathali za usemi:

1. Mbinu au Fani za Lugha- Ni uteuzi wa maneno ili kuifanya lugha iwe ya kupendeza na kuvutia. Pia, **Mapambo ya Lugha.** Fani za Lugha zinaweza kutambulikana moja kwa moja bila kusoma kifungu kizima.
2. Mbinu za Sanaa- Ni ubunifu wa kisanaa unaojitokeza baada ya kusoma au kusikiliza masimulizi. Angalau unahitaji kusoma sentensi kadhaa au hata hadithi nzima ili kutambua mbinu ya sanaa iliyotumika.

Content

- Mbinu za Lugha
- Mbinu za Sanaa

Mbinu za Lugha

- Tanakali za Sauti -Ni mbinu ya kutumia maneno yanayoiga sauti au hali fulani au namna kitendo kilivyofanyika. *Milio.*
- Tashbihi -Hii ni mbinu ya lugha inayolinganisha vitu au hali mbili tofauti kwa kutumia maneno ya kulinganisha; 'kama', 'mithili ya', 'sawa na', 'ja'. *Tashbiha. Similes.*
- Istiara -Ni mbinu ya kulinganisha vitu viwili moja kwa moja kwa kutumia kiungo 'ni' ama 'kuwa'. *Istiari. Sitiari. Imagery*
- Jazanda - Ni kulinganisha vitu viwili moja kwa moja bila kutumia viunganishi.
- Taashira -Ni matumizi ya lugha ya ishara kuwakilisha ujumbe fulani. Jina au kitu fulani kinatumika kumaanisha kitu kingine chenye uhusiano na kile kilichotumiwa. *Symbolism*
- Taswira - Ni matumizi ya lugha/maneno yanayojenga picha ya hali au jambo fulani kwa msomaji.
- Tashihisi -Hii ni mbinu ya kupatia kitu kisicho hai sifa za kiumbe mwenye uhai (sifa za kibinadamu). *Uhuishaji. Personification.*
- Chuku -Ni kutumia maneno yaliyotiliwa chumvi ili kusisitiza ujumbe fulani au kusifia kitu. *Kutilia Chumvi. Hyperbole*
- Takriri -Ni mbinu ya kurudiarudia neno moja au kifungu cha maneno ili kusisitiza ujumbe fulani. *Repetition*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

- Tanakuzi-Tanakuzi ni mbinu ya kusisitiza ujumbe kwa kuambatanisha maneno ya kinyume au yanayokinzana. *Ukinzani*
- Majazi - Majazi ni pale tabia za wahusika zinapoambatana na majina yao halisi.
- Lakabu - Ni mbinu ya mhusika kupewa/kubadikwa jina na wahusika wengine ama yeye mwenyewe kujibandika jina linalooana na tabia/sifa zake.
- Semi - Ni fungu la maneno linapotumika kutoa maana nyingine, badala ya ile ya maneno yaliyotumika. Semi hutumika kuficha ukali wa maneno au kupamba lugha. Kuna aina mbili za semi:
    - Nahau - huwa na vitenzi
    - Misemo - haina vitenzi
- Methali - Methali ni misemo ya hekima yenye maana iliyofumbwa. Mhusika, mwandishi wa fasihi anaweza kutumia methali kupitisha ujumbe.
- Maswali ya Balagha -Tashititi au maswali ya balagha ni maswali yanayoulizwa na msimulizi au mhusika ambayo hayahitaji jibu. *Mubalagha. (Rhetorical questions)*
- Uzungumzi Nafsiya - Mhusika hujizungumzia, ama kwa kuongea au kuwaza, bila kukusudia kusikika na yeyote.
- Ritifaa - Mbinu ya kuzungumza na mtu aliyekufa (au asiyekuwepo) kana kwamba yuko pamoja nawe.
- Utohozi - Kutohoa ni mbinu ya kuswahilisha maneno ya lugha nyingine, yatamkike kama ya Kiswahili.
- Kuchanganya Ndimi - Kuweka maneno yasiyo ya Kiswahili katika sentensi ya Kiswahili.
- Kuhamisha Ndimi - Ni kuingiza sentensi ya lugha nyingine katika kifungu cha lugha ya Kiswahili. Kinyume na Kuchanganya ndimi (ambapo mwandishi huchanganya maneno katika sentensi moja, katika kuhamisha ndimi, sentensi kamilifu ya lugha nyingine hutumika miongoni mwa sentensi za Kiswahili sanifu.

Mbinu za Sanaa

- Kinaya - Kinaya ni mambo katika sanaa kuwa kinyume na matarajio ya hadhira. *Irony*
- Kejeli -Kejeli ni mbinu ya sanaa inayotumia maneno kudharau au kukemea kitendo au mtu fulani.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

- Taharuki -Taharuki ni mbinu ya kusimulia au kuandika riwaya/hadithi kwa kufanya hadhira na/au wahusika wajawe na hamu ya kutaka kujua kitakachotokea baadaye; hamu ya kutaka kuendelea kusoma/kusikiliza. Baadhi ya hadithi huishia kwa taharuki na kuilazimisha hadhira yake ijikamilishie au ibaki ikijiuliza maswali. *Suspense*
- Sadfa - Sadfa ni kugongana kwa vitendo viwili vinavyohusiana kana kwamba vilikuwa vimepangwa, japo havikuwa vimepangiwa. *Coincidence*
- Kisengere Nyuma - Mwandishi 'hurudi nyuma' na kuanza kusimulia kisa kilichokuwa kimetendeka kabla ya alichokuwa akisimulia. Aidha, mwandishi hubadilisha wakati wa masimulizi na kuwa wakati wa kisa hicho. Hutumika sana kuonyesha mhusika anapokumbuka kitu, au kutupatia msingi wa jinsi mambo yalivyoanza. *Mbinu Rejeshi*. *Flashback*
- Kisengere Mbele - Mwandishi anapobadilisha wakati na kusimulia mambo yatakavyokuwa siku za usoni; au kutumia lugha isiyo moja kwa moja kutabiri yatakayojiri. *Utabiri*. *Foreshadow*
- Njozi au Ndoto - Mwandishi hutumia ndoto kutabiri jambo litakalofanyika au kufumbua jambo lililokuwa limefumbwa.
- Upeo wa Juu - Ni sehemu ya hadithi ambayo matukio yanafanyika kulingana na mapenzi ya hadhira au msomaji. *Climax*
- Upeo wa Chini - Ni sehemu ya hadithi ambayo matukio yanafanyika kinyume na mapenzi ya hadhira au msomaji. Aghalabu upeo wa chini hutokea baada ya upeo wa juu. *anti-climax*
- Nyimbo - Nyimbo na/au mashairi yanaweza kutumika katika hadithi kwa madhumuni mbalimbali.

Tamthilia

TAMTHILIA	
Utanzu wa Fasihi	Fasihi Andishi
Kiingereza	Play
Mifano	• Mstahiki Meya • Kifo Kisimani • Shamba la Wanyama
Angalia	• Wahusika

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

- Michezo ya Kuigiza

Prev Hadithi Fupi
Next Riwaya

Tamthilia au tamthiliya ni sanaa ambayo huwasilisha mchezo wa kuigiza kwa njia ya maandishi. Majina ya wahusika huandikwa katika upande wa kushoto, kisha koloni, halafu hufuatiwa na maneno halisi yaliyotamkwa na mhusika huyo.

Content

- Aina za Tamthilia
- Mifano ya Tamthilia

Aina za Tamthilia

Kunazo aina kadhaa za tamthilia katika fasihi andishi:

1. **Tamthilia Cheshi/Komedia** - ni mchezo wa kuchekesha. Maudhui yake huundwa kwa lengo la kutumbuiza hadhira.
2. **Tamthilia Simanzi/Trejedia** - ni mchezo uliojaa huzuni, mikasa, mikosi, visa vya kutisha na aghalabu baadhi ya wahusika wakuu hufa.
3. **Tamthilia Simanzi-Cheshi/Trejikomedia** - ni mchezo wenye visa vya kuhuzunisha lakini pia unawasilisha kwa njia ya kuchekesha. Aghalabu wahusika hutumia kejeli kuchekesha hadhira ijapokuwa kuna shida fulani inayowakabili. Baadhi ya wahusika wakuu hukumbwa na mikasa.
   Mfano: *Kifo Kisimani* (na Kithaka Wa Mberia)
4. **Tamthilia Tatizo** - ni mchezo wa kuigiza ambapo wahusika huwa na tatizo/shida kuu wanalotaka kulitatua. Tamthilia hii aghalabu hutumia mbinu ya taharuki ili kuwafanya hadhira wawe makini ili kuona jinsi tatizo hilo litakavyoishia.
5. **Tamthilia ya Domestiki Drama** - ni mchezo unaoangazia maisha ya kawaida ya watu kama vile familia, urafiki, ndoa n.k
6. **Tamthilia ya Melodrama** - ni mchezo ambao husisitiza sifa za wahusika kwa kuunda wahusika kuunda wahusika wenye sifa zilizopigiwa chuku na zisizobadilika. Tamthilia hizi huundwa kwa namna inayowafanya hadhira wawapende wahusika fulani na wawachukie wahusika wengine. Kwa mfano:
   - Shujaa ambaye hushinda kila mara

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

- Wahusika wabaya ambao hubakia wabaya kutoka mwanzo hadi mwishi
- Wahusika wazuri ambao hufanya vitendo vizuri kutoka mwanzo hadi mwisho
- Wapenzi ambao hata wakitenganishwa bado watapendana
- Aghalabu huishia kwa *raha mustarehe*

Mifano ya Tamthilia

1. Kifo Kisimani
2. Shamba la Wanyama
3. Mstahiki Meya

Tungo Fupi

TUNGO FUPI	
Utanzu wa	Fasihi Simulizi
Vipera vya Tungo Fupi	• Methali • Vitendawili • Mafumbo • Semi (Nahau na Misemo) • Vitanza Ndimi na Vichezea Maneno • Lakabu • Misimu
Prev	Maigizo
Maigizo	Hadithi / Ngano

Tungo Fupi ni kipera cha Fasihi Simulizi kinachojumulisha sanaa simulizi zinazoundwa kwa maneno machache; sentensi moja au mbili hivi. Tungo Fupi nyingi huwa na sehemu mbili na aghalabu huhitaji kujibizana ambapo mtu mmoja hutoa pendekezo au swali; halafu mtu mwengine hutoa jawabu - k.m vitendawili na mafumbo. Baadhi ya tungo fupi husemwa na mtu mmoja tu kama vile methali.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Aghalabu vipera vyote vya tungo fupi hutumiwa katika kazi nyingine za fasihi (na lugha kwa ujumla) kama mapambo ya lugha.

Vipera vya Tungo Fupi

1. Methali
   Methali ni tungo fupi za sentensi moja ambazo hutoa funzo fulani kwa njia ya mafumbo. Methali huwa na sehemu mbili. Sehemu ya kwanza hutoa hoja nayo sehemu ya pili hutoa suluhisho. Methali hutumika kwa minajili ya kutoa funzo kwa njia isiyo ya moja kwa moja. Methali nyingine huhitaji hekima ili kujua maana yake.
2. Vitendawili
   Vitendawili ni tungo fupi ambazo huwa na swali fupi na jibu kwa makusudi ya kupima ufahamu wa hadhira kuhusu mazingira yake. Anayetoa kitendawili huulizia swali lake kwa kutoa maelezo mafupi yanayorejelea umbo la kitu hicho, sauti, harufu au kukifananisha na kitu kingine. Anayejibu huhitajika kufikiria haraka na kutoa jawabu ambalo huwa la neno moja au maneno mawili hivi. Vitendawili huwa na mianzo maalum kulingana na jamii yake.
3. Mafumbo
   Mafumbo hutumika kuupima uwezo wa mtu kufikira na kufumbua swali ambalo huwa na maelezo marefu. Majibu ya mafumbo huhitaji maelezo na aghalabu hukusudia kujua jinsi mtu anavyoweza kutatua tatizo fulani ambalo linahitaji kufikiria sana.
4. Vitanza Ndimi
   Vitanza ndimi huwa ni sentensi zinazotumia maneno yanayomkanganya msomaji katika matamshi. Vitanza ndimi huhitaji kutamkwa haraka haraka na kurudiwa rudiwa mara kadhaa kwa kusudi la kukuza uwezo wa kutamka.
5. Vichezea Maneno
   Ni maneno yanayokaribiana kimatamshi au kimaana hutumika katika sentensi moja kama njia ya kuonyesha ukwasi wa lugha au kuburudisha. Pia hutumika kama vitanza ndimi.
6. Misimu
   Misimu ni maneno ambayo huzuka miongoni mwa kundi fulani katika

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

jamii na hueleweka tu miongoni mwa watu katika kundi hilo. Misimu hukua na kutoweka baada ya muda.

7. Lakabu
   Lakabu ni majina yanayobandikwa watu kutokana na sifa zao, maumbile, hulka au mambo yanayowahusu. Lakabu pia ni mbinu ya sanaa.
8. Semi (Nahau na Misemo)
   Semi ni mafungu ya maneno ambayo hutumika kuleta maana tofauti na maana halisi ya maneno yaliyotumika. Semi hutumika kuficha maneno makali kwa kutumia maneno mengine. Aidha semi zinaweza kutumika tu kwa minajili ya kupamba lugha. Kuna aina mbili za semi: **Nahau** na **misemo**

Uainishaji wa Neno

UAINISHAJI WA MANENO	
Kitengo	Muundo wa Neno
NAVIGATION	
Next	Shadda na Kiimbo
Prev	Viambishi

Kuainisha ni kugawa neno katika viambishi vyake mbalimbali. Tunapoainisha neno, tunaonyesha mzizi wa neno pamoja na viambishi vyote vilivyofungamanishwa kuunda neno hilo.

Angalia:

- Viambishi
- Uchanganuzi wa Sentensi

Mifano:

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Ainisha maneno yafuatayo:

1. nitasoma → ni-ta-som-a

   {

   ni → kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya kwanza umoja
   ta → kiambishi kiwakilishi cha wakati ujao
   som → shina la kitenzi cha kusoma
   a → kiishio

   }

2. walipozipata → wa-li-po-zi-pat-a

   {

   wa → kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya pili wingi
   li → kiambishi kiwakilishi cha wakati uliopita
   po → kiambishi kiwakilishi cha po ya wakati *au* cha ngeli ya mahali PO
   zi → kiambishi kiwakilishi cha kitendwa, ngeli ya I-ZI wingi
   pat → shina la kitenzi cha kupata
   a → kiishio

   }

3. vimeshikamana → vi-me-shik-aman-a

   {

   vi → kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya KI-VI wingi
   me → kiambishi kiwakilishi cha wakati uliopita muda mfupi
   shik → shina la kitenzi cha kupata
   aman→ kiambishi kiwakilishi cha kauli ya kutendamana
   a → kiishio

   }

4. mnayemkimbilia → m-na-ye-m-kimbi-li-a

   {

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

m → kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya pili wingi
na → kiambishi kiwakilishi cha wakati uliopo
ye → kiambishi kirejeshi cha nafsi ya tatu
m→ kiambishi kiwakilishi cha mtendewa, nafsi ya tatu umoja
kimbi → mzizi wa kitenzi cha kukimbia
li → kiambishi kiwakilishi cha kauli ya kutendea
a → kiishio

}

5. yakimwagika → ya-ki-mwag-ik-a

{

ya → kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya YA-YA
ki → kiambishi kiwakilishi cha KI-ya masharti *au* au cha KI-ya kuendelea
mwag → mzizi wa neno mwaga
ik→ kiambishi kiwakilishi cha kauli ya kutendeka
a → kiishio

}

6. hawakukushibisha → ha-wa-ku-ku-shib-ish-a

{

ha → kiambishi kiwakilishi cha kukanusha
wa → kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya tatu wingi
ku → kiambishi kiwakilishi cha kukanusha wakati uliopita
ku → kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya pili mtendewa
shib → mzizi wa kitenzi cha kushiba
ish→ kiambishi kiwakilishi cha kauli ya kutendesha
a → kiishio

}

7. lililolililia → li-li-lo-li-li-li-a

{

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

li → kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya LI-YA umoja
li → kiambishi kiwakilishi cha wakati uliopita
lo → kiambishi kirejeshi cha ngeli ya LI-YA umoja
li→ kiambishi kiwakilishi cha mtendewa, ngeli ya LI-YA
li → shina la kitenzi cha kulia
li → kiambishi kiishio cha kauli ya kutendea
a → kiishio

Alama za Uakifishaji

ALAMA ZA UAKIFISHAJI
Kitengo Sarufi
NAVIGATION
Next NGE na NGALI
Prev Viungo Mbalimbali

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Kunazo alama kadhaa zinazotumika kuakifisha maneno na sentensi za Kiswahili.

Alama ya Kikomo au Kituo Kikuu(.)

1. Kuonyesha mwisho wa sentensi.	1. *Huu ndio mwisho wa sentensi hii.* 2. *Kioo kimevunjika.*
2. Katika kufupisha maneno	1. *U.N.O, K.B.C, Y.C.S* 2. *Dkt. Maktaba, Bw. Msumari*
3. Kuonyesha Saa	1. *Misa ilianza saa 4.30 za asubuhi.* 2. *Hivi sasa ni saa 10.20.*
4. Katika hesabu kuonyesha sehemu isiyo nzima	1. *Ukigawa tatu mara mbili, utapata 1.5* 2. *Mtoto huyo ana uzani wa kilo 8.27*
5. Kuonyesha senti katika pesa	1. *Bei yake ni shilingi 12.50.* 2. *Karo ya shule mwaka huu ni 80,000.00*

Alama ya Kituo, Kipumuo au Koma (,)

1. Kuorodhesha vitu zaidi ya mbili	1. *Nimenunua simu, saa, redio na viatu.* 2. *Kina mama waliimba, wakapiga ngoma na kunegua viuno vyao.*
2. Kugawanya mawazo katika sentensi.	1. *Baada ya sala za jioni, Mzee Makosa alitoka nje na kuwasha sigara yake.* 2. *Nilipomwuliza kama alimjua binti yule, aliniangalia tu na kucheka* 3. *Ingawa kitabu hiki ni kizito, sina budi kukibeba.*
3. Kutoa maelezo zaidi.	1. *Shabiba, mmojawapo ya wanawake wajawazito, amejifungua mtoto wa kike.* 2. *Shati hili, ingawa nalichukia, nitalivalia tu.*
4. Katika tarakimu, kugawa elfu.	1. *Shilingi 209, 408, 000 ziliporwa na serikali.*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

	2. *Dawa hiyo iliua takribani mbu 61, 247.*

Alama ya Kinukuu (' na ")

1. Kunukuu usemi halisi	1. *"Ukitaka kufua dafu," mama akamwambia mwanawe, "lazima utie bidii."* 2. *Alimtazama kisha akamwuliza, "Unadhani nimechanganyikiwa kama wewe?"*
2. Kunukuu kichwa cha kazi ya sanaa k.v kitabu, wimbo, kipindi n.k	1. *Saumu na Neema ni wahusika katika riwaya "Hamu ya Sumu Tamu".* 2. *Rose Muhando ndiye aliyeimba "Mteule Uwe Macho".*
3. Kuonyesha maneno yasiyo ya Kiswahili unapochanganya ndimi katika sentensi	1. *Huyu ndiye mchezaji "number one"* 2. *Amesema "keyboard" ya "computer" yake haifanyi kazi..*
4. Kuonyesha maneno yanayowakilisha maana tofauti na maana yake ya kawaida au kinaya.	1. *Lesi alipoenda kwenye 'maktaba' alipata mimba.* 2. *Rais wetu 'mtukufu' amewatisha mawaziri wake.* 3. *Moto ulioteketeza shule hiyo ulitokana na kusudi la wanafunzi la 'kumshtua' mwalimu wao.*
5. Kuonyesha herufi iliyoachwa nje au kufupisha maneno katika ushairi hasa kwa kusudi la kutosheleza idadi ya mizani	1. *'takufuata popote wendapo,* 2. *'liapo ya mgambo, lazima kuna jambo*
6. Katika maendelezo ya sauti ya ung'on'g'o (ng')	1. *Ng'ombe wa Ng'ang'a wanang'ang'ania nini?* 2. *King'ang'i anapenda kunung'unika ovyo ovyo.*

Alama ya Kiulizi (?)

1. Kuulizia swali	1. *Je, utamtembelea lini?*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

	2. *Ariana anaishi wapi?*
2. Kuonyesha pengo lililoachwa wazi	1. *Ndama ni mwana wa ng'ombe ilhali ___?___ ni mtoto wa mbuzi.* 2. *__?__ mpokee mke wako, __?__, siku ya leo umepata jiko.*

Alama ya Hisi (!)

1. Kuonyesha hisia kama vile hasira, mshangao, furaha n.k	1. *Lo! Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni.* 2. *Pepo nyeusi! Shindwa! Chomeka! Kwenda kuzimu!*
2. Kuigiza Tanakali za Sauti	1. *Amejikwaa sasa ameanguka pu!* 2. *Moyo ulidunda ndu! ndu!*

Alama ya Nukta-Mbili au Koloni (:)

1. Kutanguliza orodha	1. *Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa; wazee kwa vijana.* 2. *Kuna aina kadhaa za vivumishi: vivumishi vya sifa, vivumishi vya idadi, vivumishi viwakilishi na kadhalika*
2. Kuelezea sababu au kuonyesha matokeo ya kitu.	1. *Saumu alipoingia chumbani alipigwa na butwaa: mamake alikuwa amekufa.* 2. *Baba alinipatia zawadi nzuri sana: nilirukaruka kwa furaha.*
3. Kuonyesha saa	1. *Wimbo huo unachukua dakika 4:45.* 2. *Aliingia saa 5:15*
4. Kunukuu ukurasa wa Bibilia	1. *Padre alisoma Luka 2:1-6* 2. *Katika kitabu cha Mwanzo 5: 2-7, Bibilia inasema...*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

5. Kuonyesha maneno ya msemaji katika tamthilia au mchezo wa kuigiza	1. *Mzee Mwanyati: Unafikiria mimi ni nyanyako?* 2. *Kadogo: (akitetemeka) Tafadhali naomba unisamehe.*
6. Kuonyesha mada katika barua au kumbukumbu za mkutano	1. *KUH: Ombi Lako la Kujiuzulu.* 2. *RE: Barua ya tarehe 3/2/1999.KUM: 2/321/2000 Mbinu Mpya za Kunyamazisha Raia*
7. Katika kumbukumbu za mkutano	1. *KUM 2/321/2000: Mbinu mpya za kunyamazisha raia.* 2. *Ajenda 2: Kusomwa kwa kumbukumbu za mkutano uliotangulia.*

Alama ya Nukta-Kituo au Semi Koloni (;)

1. Kuorodhesha vitu hasa vinapokuwa na zaidi ya neno moja	1. *Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa; wazee kwa vijana.* 2. *Wakati wa likizo tulitembelea sehemu kadhaa: Mombasa, Kenya; Dodoma, Tanzania; Kampala, Uganda na tukamalizia hapa Nairobi, Kenya.*
2. Kuunganisha vishazi huru viwili au kuonyesha mawazo mawili.	1. *Tuliwasili darasani tukiwa tumechelewa; mwalimu alitukaribisha kwa kiboko.* 2. *Usiwe na wasiwasi; nitakuwa pamoja nawe siku zote.*

Alama ya Kistari Kifupi (-)

1. Kuunganisha maneno mawili	1. *Mbwa-koko aliuma mwana-haramu.* 2. *Nawatuma kama wana-kondoo miongoni mwa mbwa-mwitu.*
2. Kuonyesha hadi, au mpaka	1. *Bei imepanda kutoka shilingi 20 - 30* 2. *Tutasoma kitabu cha Matendo 2: 3 - 7*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

3. Kama alama ya kupunguza au kutoa katika Hesabu	1. *9 - 7 = 2* 2. *4 - 5 = -1*
4. Kuonyesha neno ambalo halijakamilika litaendelezwa katika msitari ufuatao	1. *Ukitaka twende kwetu nyumbani nitaku-* *peleka ukamwone mamangu.* 2. *Kuna migumo kumi na mitatu kati-* *ka Bustani la Kuzimu.*
5. Kuonyesha tarehe	1. *Watu wengi walikufa tarehe 07-08-1998.* 2. *Marehemu alikufa tarehe 06-06-2006*

Alama ya Kistari Kirefu (–)

1. Kutoa maelezo zaidi	1. *Nilipokutana na Zakido – ambaye aliripotiwa kupotea miaka miwili iliyopita – nilimsalimia lakini hakunitambua.* 2. *Hatimaye nimeshinda – baada ya kujaribu kwa masaa matatu.*
2. Kuorodhesha hoja au vitu	1. *Umuhumu wa fasihi simulizi:* *– kuburudisha* *– kuelimisha* *– kuunganisha jamii*

Alama ya Mabano au Parandesi ()

1. Kutoa maelezo zaidi	1. *Z. Anto (aliyeimba Binti Kiziwi) ametoa wimbo mpya.* 2. *Shangazi yangu (ambaye ni naibu wa waziri) amenitumia zawadi.*
2. Kutoa neno jingine lenye maana sawa	1. *Dhamira (nia) ya mshairi huyu ni kutushauri tusikimbilie maisha.* 2. *Mabanati (wasichana) hao hutembea uchi jijini usiku wa manane.*

Alama ya Kinyota (*)

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials WhatsApp 0706851439

1. Kuonyesha neno ambalo litaelezewa zaidi chini ya ukrasa(foot note)

1. *Alipopata nafasi ya kuingia shule ya upili ya Starehe*, mwanafunzi huyo alijawa na furaha tele.*

**Starehe ni mojawapo ya shule zinazofanya vizuri zaidi barani Afrika.*

2. Kuficha herufi/silabi katika neno ili kupunguza ukali wa maneno yasiyo na nidhamu.

1. *Rais aliwaita wananchi m**i ya kuku.*
2. *Aidha, alisema kwamba nyote ni wapu***vu.*

Alama ya Mlazo (/)

1. Kuonyesha 'au'

1. *Mkutano huo utahutubiwa na Rais/Waziri Mkuu.*
2. *Wazungumzaji wengi wa Kiswahili wanatoka Kenyz/Tanzania.*

2. Kuonyesha neno au fungu la maneno lenye maana sawa.

1. *Sheila amepewa cheo cha katibu/mwandishi.*
2. *Hawa ndio wanaotapatapa ovyo/wasio na mbele wala nyuma.*

3. Katika hesabu kuonyesha kugawanya au akisami.

1. *$^{5}/_{7}$ ya siku za juma ni siku za kazi.*
2. *12 / 6 = 2*

4. Katika tarehe

1. *Shule zilifunguliwa tarehe 08/01/2012*
2. *Kamati hiyo ilikubaliana kwamba, Mwokozi alizaliwa tarehe 25/12*

Alama ya HERUFI KUBWA

1. Kuanzisha sentensi'

1. *Fisi hula mizoga.*
2. *Huu ndio mwanzo wa sentensi hii.*

2. Kuonyesha Nomino za Kipekee

1. *Bi Rangile anatoka Vikwazoni.*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

	2. *Nchi ya Tanzania imebarikiwa na Mlima Kilimanjaro unaowavutia wageni kutoka Ulaya.*
3. Kuonyesha Kichwa au Mada	1. *ALAMA ZA UAKIFISHAJI* 2. *UFAHAMU* 3. *Njia Tano za Kuua Mbu*
4. Kuonyesha maneno yaliyofupishwa	1. *UKIMWI ni Ukosefu wa Kinga Mwilini.* 2. *TUKI ni Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.*

Alama ya Kikomo au Kituo Kikuu(.)

1. Kuonyesha mwisho wa sentensi.	1. *Huu ndio mwisho wa sentensi hii.* 2. *Kioo kimevunjika.*
2. Katika kufupisha maneno	1. *U.N.O, K.B.C, Y.C.S* 2. *Dkt. Maktaba, Bw. Msumari*
3. Kuonyesha Saa	1. *Misa ilianza saa 4.30 za asubuhi.* 2. *Hivi sasa ni saa 10.20.*
4. Katika hesabu kuonyesha sehemu isiyo nzima	1. *Ukigawa tatu mara mbili, utapata 1.5* 2. *Mtoto huyo ana uzani wa kilo 8.27*
5. Kuonyesha senti katika pesa	1. *Bei yake ni shilingi 12.50.* 2. *Karo ya shule mwaka huu ni 80,000.00*

Alama ya Kituo, Kipumuo au Koma (,)

1. Kuorodhesha vitu zaidi ya mbili	1. *Nimenunua simu, saa, redio na viatu.* 2. *Kina mama waliimba, wakapiga ngoma na kunegua viuno vyao.*
2. Kugawanya mawazo katika sentensi.	1. *Baada ya sala za jioni, Mzee Makosa alitoka nje na kuwasha sigara yake.* 2. *Nilipomwuliza kama alimjua binti yule, aliniangalia tu na kucheka*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

	3. *Ingawa kitabu hiki ni kizito, sina budi kukibeba.*
3. Kutoa maelezo zaidi.	1. *Shabiba, mmojawapo ya wanawake wajawazito, amejifungua mtoto wa kike.* 2. *Shati hili, ingawa nalichukia, nitalivalia tu.*
4. Katika tarakimu, kugawa elfu.	1. *Shilingi 209, 408, 000 ziliporwa na serikali.* 2. *Dawa hiyo iliua takribani mbu 61, 247.*

Alama ya Kinukuu (' na ")

1. Kunukuu usemi halisi	1. *"Ukitaka kufua dafu," mama akamwambia mwanawe, "lazima utie bidii."* 2. *Alimtazama kisha akamwuliza, "Unadhani nimechanganyikiwa kama wewe?"*
2. Kunukuu kichwa cha kazi ya sanaa k.v kitabu, wimbo, kipindi n.k	1. *Saumu na Neema ni wahusika katika riwaya "Hamu ya Sumu Tamu".* 2. *Rose Muhando ndiye aliyeimba "Mteule Uwe Macho".*
3. Kuonyesha maneno yasiyo ya Kiswahili unapochanganya ndimi katika sentensi	1. *Huyu ndiye mchezaji "number one"* 2. *Amesema "keyboard" ya "computer" yake haifanyi kazi..*
4. Kuonyesha maneno yanayowakilisha maana tofauti na maana yake ya kawaida au kinaya.	1. *Lesi alipoenda kwenye 'maktaba' alipata mimba.* 2. *Rais wetu 'mtukufu' amewatisha mawaziri wake.* 3. *Moto ulioteketeza shule hiyo ulitokana na kusudi la wanafunzi la 'kumshtua' mwalimu wao.*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

5. Kuonyesha herufi iliyoachwa nje au kufupisha maneno katika ushairi hasa kwa kusudi la kutosheleza idadi ya mizani	1. *'takufuata popote wendapo,* 2. *'liapo ya mgambo, lazima kuna jambo*
6. Katika maendelezo ya sauti ya ung'on'g'o (ng')	1. *Ng'ombe wa Ng'ang'a wanang'ang'ania nini?* 2. *King'ang'i anapenda kunung'unika ovyo ovyo.*

Alama ya Kiulizi (?)

1. Kuulizia swali	1. *Je, utamtembelea lini?* 2. *Ariana anaishi wapi?*
2. Kuonyesha pengo lililoachwa wazi	1. *Ndama ni mwana wa ng'ombe ilhali ___?___ ni mtoto wa mbuzi.* 2. *__?__ mpokee mke wako, __?__, siku ya leo umepata jiko.*

Alama ya Hisi (!)

1. Kuonyesha hisia kama vile hasira, mshangao, furaha n.k	1. *Lo! Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni.* 2. *Pepo nyeusi! Shindwa! Chomeka! Kwenda kuzimu!*
2. Kuigiza Tanakali za Sauti	1. *Amejikwaa sasa ameanguka pu!* 2. *Moyo ulidunda ndu! ndu!*

Alama ya Nukta-Mbili au Koloni (:)

1. Kutanguliza orodha	1. *Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa; wazee kwa vijana.* 2. *Kuna aina kadhaa za vivumishi: vivumishi vya sifa, vivumishi vya idadi, vivumishi viwakilishi na kadhalika*
2. Kuelezea sababu au kuonyesha matokeo ya kitu.	1. *Saumu alipoingia chumbani alipigwa na butwaa: mamake alikuwa amekufa.*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

	2. *Baba alinipatia zawadi nzuri sana: nilirukaruka kwa furaha.*
3. Kuonyesha saa	1. *Wimbo huo unachukua dakika 4:45.* 2. *Aliingia saa 5:15*
4. Kunukuu ukurasa wa Bibilia	1. *Padre alisoma Luka 2:1-6* 2. *Katika kitabu cha Mwanzo 5: 2-7, Bibilia inasema...*
5. Kuonyesha maneno ya msemaji katika tamthilia au mchezo wa kuigiza	1. *Mzee Mwanyati: Unafikiria mimi ni nyanyako?* 2. *Kadogo: (akitetemeka) Tafadhali naomba unisamehe.*
6. Kuonyesha mada katika barua au kumbukumbu za mkutano	1. *KUH: Ombi Lako la Kujiuzulu.* 2. *RE: Barua ya tarehe 3/2/1999.KUM: 2/321/2000 Mbinu Mpya za Kunyamazisha Raia*
7. Katika kumbukumbu za mkutano	1. *KUM 2/321/2000: Mbinu mpya za kunyamazisha raia.* 2. *Ajenda 2: Kusomwa kwa kumbukumbu za mkutano uliotangulia.*

Alama ya Nukta-Kituo au Semi Koloni (;)

1. Kuorodhesha vitu hasa vinapokuwa na zaidi ya neno moja	1. *Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa; wazee kwa vijana.* 2. *Wakati wa likizo tulitembelea sehemu kadhaa: Mombasa, Kenya; Dodoma, Tanzania; Kampala, Uganda na tukamalizia hapa Nairobi, Kenya.*
2. Kuunganisha vishazi huru viwili au kuonyesha mawazo mawili.	1. *Tuliwasili darasani tukiwa tumechelewa; mwalimu alitukaribisha kwa kiboko.*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

	2. *Usiwe na wasiwasi; nitakuwa pamoja nawe siku zote.*

Alama ya Kistari Kifupi (-)

1. Kuunganisha maneno mawili	1. *Mbwa-koko aliuma mwana-haramu.* 2. *Nawatuma kama wana-kondoo miongoni mwa mbwa-mwitu.*
2. Kuonyesha hadi, au mpaka	1. *Bei imepanda kutoka shilingi 20 - 30* 2. *Tutasoma kitabu cha Matendo 2: 3 - 7*
3. Kama alama ya kupunguza au kutoa katika Hesabu	1. *9 - 7 = 2* 2. *4 - 5 = -1*
4. Kuonyesha neno ambalo halijakamilika litaendelezwa katika msitari ufuatao	1. *Ukitaka twende kwetu nyumbani nitaku- peleka ukamwone mamangu.* 2. *Kuna migumo kumi na mitatu kati- ka Bustani la Kuzimu.*
5. Kuonyesha tarehe	1. *Watu wengi walikufa tarehe 07-08-1998.* 2. *Marehemu alikufa tarehe 06-06-2006*

Alama ya Kistari Kirefu (–)

1. Kutoa maelezo zaidi	1. *Nilipokutana na Zakido – ambaye aliripotiwa kupotea miaka miwili iliyopita – nilimsalimia lakini hakunitambua.* 2. *Hatimaye nimeshinda – baada ya kujaribu kwa masaa matatu.*
2. Kuorodhesha hoja au vitu	1. *Umuhumu wa fasihi simulizi:* *– kuburudisha* *– kuelimisha* *– kuunganisha jamii*

Alama ya Mabano au Parandesi ()

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

1. Kutoa maelezo zaidi	1. *Z. Anto (aliyeimba Binti Kiziwi) ametoa wimbo mpya.* 2. *Shangazi yangu (ambaye ni naibu wa waziri) amenitumia zawadi.*
2. Kutoa neno jingine lenye maana sawa	1. *Dhamira (nia) ya mshairi huyu ni kutushauri tusikimbilie maisha.* 2. *Mabanati (wasichana) hao hutembea uchi jijini usiku wa manane.*

Alama ya Kinyota (*)

1. Kuonyesha neno ambalo litaelezewa zaidi chini ya ukrasa(foot note)	1. *Alipopata nafasi ya kuingia shule ya upili ya Starehe*, mwanafunzi huyo alijawa na furaha tele.* --- **Starehe ni mojawapo ya shule zinazofanya vizuri zaidi barani Afrika.*
2. Kuficha herufi/silabi katika neno ili kupunguza ukali wa maneno yasiyo na nidhamu.	1. *Rais aliwaita wananchi m**i ya kuku.* 2. *Aidha, alisema kwamba nyote ni wapu***vu.*

Alama ya Mlazo (/)

1. Kuonyesha 'au'	1. *Mkutano huo utahutubiwa na Rais/Waziri Mkuu.* 2. *Wazungumzaji wengi wa Kiswahili wanatoka Kenyz/Tanzania.*
2. Kuonyesha neno au fungu la maneno lenye maana sawa.	1. *Sheila amepewa cheo cha katibu/mwandishi.* 2. *Hawa ndio wanaotapatapa ovyo/wasio na mbele wala nyuma.*
3. Katika hesabu kuonyesha kugawanya au akisami.	1. $^{5}/_{7}$ *ya siku za juma ni siku za kazi.* 2. *12 / 6 = 2*
4. Katika tarehe	1. *Shule zilifunguliwa tarehe 08/01/2012*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

	2. *Kamati hiyo ilikubaliana kwamba, Mwokozi alizaliwa tarehe 25/12*

Alama ya HERUFI KUBWA

1. Kuanzisha sentensi'	1. *Fisi hula mizoga.* 2. *Huu ndio mwanzo wa sentensi hii.*
2. Kuonyesha Nomino za Kipekee	1. *Bi Rangile anatoka Vikwazoni.* 2. *Nchi ya Tanzania imebarikiwa na Mlima Kilimanjaro unaowavutia wageni kutoka Ulaya.*
3. Kuonyesha Kichwa au Mada	1. *ALAMA ZA UAKIFISHAJI* 2. *UFAHAMU* 3. *Njia Tano za Kuua Mbu*
4. Kuonyesha maneno yaliyofupishwa	1. *UKIMWI ni Ukosefu wa Kinga Mwilini.* 2. *TUKI ni Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.*

Alama ya Kikomo au Kituo Kikuu(.)

1. Kuonyesha mwisho wa sentensi.	1. *Huu ndio mwisho wa sentensi hii.* 2. *Kioo kimevunjika.*
2. Katika kufupisha maneno	1. *U.N.O, K.B.C, Y.C.S* 2. *Dkt. Maktaba, Bw. Msumari*
3. Kuonyesha Saa	1. *Misa ilianza saa 4.30 za asubuhi.* 2. *Hivi sasa ni saa 10.20.*
4. Katika hesabu kuonyesha sehemu isiyo nzima	1. *Ukigawa tatu mara mbili, utapata 1.5* 2. *Mtoto huyo ana uzani wa kilo 8.27*
5. Kuonyesha senti katika pesa	1. *Bei yake ni shilingi 12.50.* 2. *Karo ya shule mwaka huu ni 80,000.00*

Alama ya Kituo, Kipumuo au Koma (,)

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

1. Kuorodhesha vitu zaidi ya mbili	1. *Nimenunua simu, saa, redio na viatu.* 2. *Kina mama waliimba, wakapiga ngoma na kunegua viuno vyao.*
2. Kugawanya mawazo katika sentensi.	1. *Baada ya sala za jioni, Mzee Makosa alitoka nje na kuwasha sigara yake.* 2. *Nilipomwuliza kama alimjua binti yule, aliniangalia tu na kucheka* 3. *Ingawa kitabu hiki ni kizito, sina budi kukibeba.*
3. Kutoa maelezo zaidi.	1. *Shabiba, mmojawapo ya wanawake wajawazito, amejifungua mtoto wa kike.* 2. *Shati hili, ingawa nalichukia, nitalivalia tu.*
4. Katika tarakimu, kugawa elfu.	1. *Shilingi 209, 408, 000 ziliporwa na serikali.* 2. *Dawa hiyo iliua takribani mbu 61, 247.*

Alama ya Kinukuu (' na ")

1. Kunukuu usemi halisi	1. *"Ukitaka kufua dafu," mama akamwambia mwanawe, "lazima utie bidii."* 2. *Alimtazama kisha akamwuliza, "Unadhani nimechanganyikiwa kama wewe?"*
2. Kunukuu kichwa cha kazi ya sanaa k.v kitabu, wimbo, kipindi n.k	1. *Saumu na Neema ni wahusika katika riwaya "Hamu ya Sumu Tamu".* 2. *Rose Muhando ndiye aliyeimba "Mteule Uwe Macho".*
3. Kuonyesha maneno yasiyo ya Kiswahili unapochanganya ndimi katika sentensi	1. *Huyu ndiye mchezaji "number one"* 2. *Amesema "keyboard" ya "computer" yake haifanyi kazi..*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

4. Kuonyesha maneno yanayowakilisha maana tofauti na maana yake ya kawaida au kinaya.	1. *Lesi alipoenda kwenye 'maktaba' alipata mimba.* 2. *Rais wetu 'mtukufu' amewatisha mawaziri wake.* 3. *Moto ulioteketeza shule hiyo ulitokana na kusudi la wanafunzi la 'kumshtua' mwalimu wao.*
5. Kuonyesha herufi iliyoachwa nje au kufupisha maneno katika ushairi hasa kwa kusudi la kutosheleza idadi ya mizani	1. *'takufuata popote wendapo,* 2. *'liapo ya mgambo, lazima kuna jambo*
6. Katika maendelezo ya sauti ya ung'on'g'o (ng')	1. *Ng'ombe wa Ng'ang'a wanang'ang'ania nini?* 2. *King'ang'i anapenda kunung'unika ovyo ovyo.*

Alama ya Kiulizi (?)

1. Kuulizia swali	1. *Je, utamtembelea lini?* 2. *Ariana anaishi wapi?*
2. Kuonyesha pengo lililoachwa wazi	1. *Ndama ni mwana wa ng'ombe ilhali ___?___ ni mtoto wa mbuzi.* 2. *__?__ mpokee mke wako, __?__, siku ya leo umepata jiko.*

Alama ya Hisi (!)

1. Kuonyesha hisia kama vile hasira, mshangao, furaha n.k	1. *Lo! Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni.* 2. *Pepo nyeusi! Shindwa! Chomeka! Kwenda kuzimu!*
2. Kuigiza Tanakali za Sauti	1. *Amejikwaa sasa ameanguka pu!* 2. *Moyo ulidunda ndu! ndu!*

Alama ya Nukta-Mbili au Koloni (:)

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

1. Kutanguliza orodha	1. *Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa; wazee kwa vijana.* 2. *Kuna aina kadhaa za vivumishi: vivumishi vya sifa, vivumishi vya idadi, vivumishi viwakilishi na kadhalika*
2. Kuelezea sababu au kuonyesha matokeo ya kitu.	1. *Saumu alipoingia chumbani alipigwa na butwaa: mamake alikuwa amekufa.* 2. *Baba alinipatia zawadi nzuri sana: nilirukaruka kwa furaha.*
3. Kuonyesha saa	1. *Wimbo huo unachukua dakika 4:45.* 2. *Aliingia saa 5:15*
4. Kunukuu ukurasa wa Bibilia	1. *Padre alisoma Luka 2:1-6* 2. *Katika kitabu cha Mwanzo 5: 2-7, Bibilia inasema...*
5. Kuonyesha maneno ya msemaji katika tamthilia au mchezo wa kuigiza	1. *Mzee Mwanyati: Unafikiria mimi ni nyanyako?* 2. *Kadogo: (akitetemeka) Tafadhali naomba unisamehe.*
6. Kuonyesha mada katika barua au kumbukumbu za mkutano	1. *KUH: Ombi Lako la Kujiuzulu.* 2. *RE: Barua ya tarehe 3/2/1999.KUM: 2/321/2000 Mbinu Mpya za Kunyamazisha Raia*
7. Katika kumbukumbu za mkutano	1. *KUM 2/321/2000: Mbinu mpya za kunyamazisha raia.* 2. *Ajenda 2: Kusomwa kwa kumbukumbu za mkutano uliotangulia.*

Alama ya Nukta-Kituo au Semi Koloni (;)

1. Kuorodhesha vitu hasa vinapokuwa na zaidi ya neno moja	1. *Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa; wazee kwa vijana.*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

2. *Wakati wa likizo tulitembelea sehemu kadhaa: Mombasa, Kenya; Dodoma, Tanzania; Kampala, Uganda na tukamalizia hapa Nairobi, Kenya.*

2. Kuunganisha vishazi huru viwili au kuonyesha mawazo mawili.
    1. *Tuliwasili darasani tukiwa tumechelewa; mwalimu alitukaribisha kwa kiboko.*
    2. *Usiwe na wasiwasi; nitakuwa pamoja nawe siku zote.*

Alama ya Kistari Kifupi (-)

1. Kuunganisha maneno mawili
    1. *Mbwa-koko aliuma mwana-haramu.*
    2. *Nawatuma kama wana-kondoo miongoni mwa mbwa-mwitu.*
2. Kuonyesha hadi, au mpaka
    1. *Bei imepanda kutoka shilingi 20 - 30*
    2. *Tutasoma kitabu cha Matendo 2: 3 - 7*
3. Kama alama ya kupunguza au kutoa katika Hesabu
    1. *9 - 7 = 2*
    2. *4 - 5 = -1*
4. Kuonyesha neno ambalo halijakamilika litaendelezwa katika msitari ufuatao
    1. *Ukitaka twende kwetu nyumbani nitaku-*
       peleka ukamwone mamangu.
    2. *Kuna migumo kumi na mitatu kati-*
       ka Bustani la Kuzimu.
5. Kuonyesha tarehe
    1. *Watu wengi walikufa tarehe 07-08-1998.*
    2. *Marehemu alikufa tarehe 06-06-2006*

Alama ya Kistari Kirefu (–)

1. Kutoa maelezo zaidi
    1. *Nilipokutana na Zakido – ambaye aliripotiwa kupotea miaka miwili iliyopita – nilimsalimia lakini hakunitambua.*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

	2. *Hatimaye nimeshinda – baada ya kujaribu kwa masaa matatu.*
2. Kuorodhesha hoja au vitu	1. *Umuhumu wa fasihi simulizi:* *– kuburudisha* *– kuelimisha* *– kuunganisha jamii*

Alama ya Mabano au Parandesi ()

1. Kutoa maelezo zaidi	1. *Z. Anto (aliyeimba Binti Kiziwi) ametoa wimbo mpya.* 2. *Shangazi yangu (ambaye ni naibu wa waziri) amenitumia zawadi.*
2. Kutoa neno jingine lenye maana sawa	1. *Dhamira (nia) ya mshairi huyu ni kutushauri tusikimbilie maisha.* 2. *Mabanati (wasichana) hao hutembea uchi jijini usiku wa manane.*

Alama ya Kinyota (*)

1. Kuonyesha neno ambalo litaelezewa zaidi chini ya ukrasa(foot note)	1. *Alipopata nafasi ya kuingia shule ya upili ya Starehe*, mwanafunzi huyo alijawa na furaha tele.* ——— **Starehe ni mojawapo ya shule zinazofanya vizuri zaidi barani Afrika.*
2. Kuficha herufi/silabi katika neno ili kupunguza ukali wa maneno yasiyo na nidhamu.	1. *Rais aliwaita wananchi m**i ya kuku.* 2. *Aidha, alisema kwamba nyote ni wapu***vu.*

Alama ya Mlazo (/)

1. Kuonyesha 'au'	1. *Mkutano huo utahutubiwa na Rais/Waziri Mkuu.* 2. *Wazungumzaji wengi wa Kiswahili wanatoka Kenyz/Tanzania.*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

2. Kuonyesha neno au fungu la maneno lenye maana sawa.	1. *Sheila amepewa cheo cha katibu/mwandishi.* 2. *Hawa ndio wanaotapatapa ovyo/wasio na mbele wala nyuma.*
3. Katika hesabu kuonyesha kugawanya au akisami.	1. $^{5}/_{7}$ *ya siku za juma ni siku za kazi.* 2. *12 / 6 = 2*
4. Katika tarehe	1. *Shule zilifunguliwa tarehe 08/01/2012* 2. *Kamati hiyo ilikubaliana kwamba, Mwokozi alizaliwa tarehe 25/12*

Alama ya HERUFI KUBWA

1. Kuanzisha sentensi'	1. *Fisi hula mizoga.* 2. *Huu ndio mwanzo wa sentensi hii.*
2. Kuonyesha Nomino za Kipekee	1. *Bi Rangile anatoka Vikwazoni.* 2. *Nchi ya Tanzania imebarikiwa na Mlima Kilimanjaro unaowavutia wageni kutoka Ulaya.*
3. Kuonyesha Kichwa au Mada	1. *ALAMA ZA UAKIFISHAJI* 2. *UFAHAMU* 3. *Njia Tano za Kuua Mbu*
4. Kuonyesha maneno yaliyofupishwa	1. *UKIMWI ni Ukosefu wa Kinga Mwilini.* 2. *TUKI ni Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Uchambuzi wa Mashairi

BAHARI ZA USHAIRI
Kitengo Ushairi

Prev Bahari za Ushairi
Next Maghani

Yafuatayo ni mambo muhimu unayohitajika kuzingatia kila unapochambua shairi.

1. Muundo/Umbo la shairi
2. Uhuru wa Mshairi
3. Maudhui
4. Dhamira
5. Mtindo wa / Mbinu za Lugha

Muundo/Umbo la Ushairi

Katika umbo wa shairi, tunaangazia jinsi shairi lilivyoundwa kwa kuangazia mizani, vina, mishororo n.k Aidha, ni muhimu kutaja aina na bahari za shairi zinazohusiana na kila sifa uliyoitaja.

1. **Idadi ya mishororo katika kila ubeti** - Tumia idadi ya mishororo kubainisha aina ya shairi hilo.
   Kwa mfano: *Shairi lina mishororo minne katika kile ubeti, kwa hivyo ni Tarbia*
2. **Idadi ya mizani** katika kila mshororo na katika kila kipande cha mshororo.
   Kwa mfano: *Kila mshororo una mizani kumi na sita: nane katika utao na nane katika ukwapi.*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

3. **Idadi ya vipande** katika kila mshororo - Taja ikiwa shairi lina kipande kimoja, viwili, vitatu au vinne kisha utaje bahari yake.
4. **Kituo, kiishio au kibwagizo** - Ikiwa mstari wa mwisho umerudiwa rudiwa, basi shairi lina **kibwagizo** au **kiitikio**, la sivyo lina **kiishio**.
5. **Vina** - Zingatia vina vya kati na vya mwisho kutoka ubeti mmoja hadi mwingine. Kisha utaje ikiwa ni **Mtiririko, Ukara au Ukaraguni**

Uhuru wa Mshairi

Mshairi hafungwi na kanuni za kisarufi za lugha katika utunzi wa shairi. Anaweza kufanya makosa ya kisarufi kimakusudi ili shairi lizingatie umbo fulani. Zifuatazo ni njia mbalimbali ambazo mtunzi wa shairi anaweza kutumia kuonyesha uhuru wake.

1. **Inkisari** - kupunguza idadi ya silabi katika neno ili kusawazisha idadi ya mizani katika mshororo.
   mfano: kubadilisha **nimeona aliyenipenda** kuwa **meona alenipenda**.
2. **Mazda** - kuongeza silabi katika neno ili kusawazisha idadi ya mizani katika mshororo.
   mfano: *afya ukijaliwa* kuwa *afiya ukijaliwa* .
3. **Tabdila** - kubadilisha silabi ya mwisho ili kustawazisha urari wa vina katika kipande bila kuathiri mizani.
   mfano: *yahuzunisha dunia* kuwa *yahuzunisha duniya* .
4. **Kuboronga Sarufi** -ni mbinu ya kupangua mpangilio wa maneno ili kuleta urari wa vina au mdundo wa ushairi.
   mfano: *siku hiyo ikifika* kuwa *ikifika hiyo siku* .
5. **Utohozi** - Kuswahilisha Maneno - Wakati mwingine mshairi anaweza kubadilisha neno la lugha nyingine litamkike kwa Kiswahili ili kudumisha mdundo wa kishairi na pia kupata neno mwafaka litakalotimiza arudhi za kiushairi.
   mfano: tukapata intaneti badala ya tukapata 'internet' ama mtandao wa tarakilishi.

Maudhui

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Maudhui ni jumla ya ujumbe na mawazo mbalimbali yanayojitokeza katika shairi fulani. Haya ni mambo yanayotajwa katika hadithi na yanaweza kujumuisha mawazo zaidi ya moja. Maudhui husaidia kujenga dhamira ya shairi.

Dhamira

Dhamira ni lengo, dhumuni au nia ya mtunzi wa shairi. Mtunzi wa shairi anaweza kuwa na kusudi la kutuonya, kututahadharisha au kutunasihi kuhusiana na jambo fulani.

Mtindo wa Lugha

Mtindo wa lugha hurejelea namna mbalimbali ambazo mshairi anatumia mbinu za lugha. Mshairi anaweza kutumia mbinu za lugha. kama vile: *Tanakali za Sauti*, *Istiara*, *Takriri*, *Semi n.k*

Angalia: Mbinu za Lugha katika Fasihi

Uchanganuzi wa Sentensi

UCHANGANUZI WA SENTENSI

Kitengo Lugha

NAVIGATION

Next Virai na Vishazi

Prev Muundo wa Sentensi

Kuchanganua sentensi ni kugawa sentensi kulingana na makundi ya maneno na aina ya maneno.

Kuna njia tatu za kuchanganua sentensi:

1. matawi
2. jedwali
3. mishale

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials WhatsApp 0706851439

Content

- Mifano
  - Kuchanganua Sentensi Sahili
  - Kuchanganua Sentensi Ambatano
  - Kuchanganua Sentensi Changamano

Mifano

Kuchanganua Sentensi Sahili

1. Nimefika.

1. Matawi

2. Jedwali

   S
   KT
   T
   Nimefika

3. Mishale

   S → KT

   KT → T

   T → Nimefika

2. Jiwe Limeanguka.

1. Matawi

2. Jedwali

   S
   KN KT
   N T

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

amosobiero7@gmail.com

Jiwe limeanguka

3. Mishale

S → KN + KT

KN → N

N → Jiwe

KT → T

T → limeanguka

3. Mvua nyingi ilinyesha jana usiku.

1. Matawi

2. Jedwali

S				
KN		KT		
N	V	T	KE	
		T	E	E
Mvua	nyingi	ilinyesha	jana	usiku

3. Mishale

S → KN + KT

KN → N + V

N → Mvua

V → nyingi

KT → T + KE

T → ilinyesha

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

KE → E1 + E2

E1 → jana

E2 → usiku

Kuchanganua Sentensi Ambatano

1. Barua ilitumwa lakini haikumfikia Shakila.

1. Matawi

2. Jedwali

S				
S1		U	S2	
KN1	KT1	U	KT2	KN2
N1	T1	U	T2	N2
Barua	ilitumwa	lakini	haikumfikia	Shakila

3. Mishale

S → S1 + U + S2

S1 → KN1 + KT1

KN1 → N1

N1 → Barua

KT1 → T1

T1 → ilitumwa

U → lakini

S2 → KT2 + KN2

KT2 → T2

T2 → haikumfikia

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

KN2 → N2

N2 → Shakila

2. Mwalimu alikunja shati lake na kuwachapa wanafunzi kwa kiboko.

1. Matawi

2. Jedwali

S								
S1				U	S2			
KN	KT			U	KT	KN		
N	T	KN		U	T	KN	KE	
N	T	N	V	U	T	N	U	N
Mwalimu	alikunja	shati	lake	na	kuwachapa	wanafunzi	kwa	kiboko

3. Mishale

S → S1 + U + S2

S1 → KN1 + KT1

KN1 → N

N → mwalimu

KT1 → T + KN2

T → alikunja

KN2 → N + V

N → shati

V → lake

U → na

S2 → KT2 + KN3 + KE

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

KT2 → T

T → kuwachapa

KN3 → N

N → wanafunzi

KE → U + N

U → kwa

N → kiboko

Kuchanganua Sentensi Changamano

1. Wote waliokufa watafufuka

1. Matawi

2. Jedwali

S		
KN		KT
W	*S*	T
Wote	waliokufa	watafufuka

3. Mishale

S → KN + KT

KN → N + *s*

W → wote

s → waliokufa

KT → T

T → watafufuka

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

2. Wanafunzi ambao hawatasoma vizuri wataanguka mtihani

1. Matawi

2. Jedwali

S					
KN				KT	
N	*s*			T	N
N	*V*	KT		T	N
N	V	T	E	T	N
Wanafunzi	ambao	hawatasoma	vizuri	wataanguka	mtihani

3. Mishale

S → KN + KT

KN → N + *s*

N → wanafunzi

s → V + T + E

V → ambao

E → hawatasoma

KT → T + N

T → wataanguka

E → mtihani

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Ukubwa na Udogo

UKUBWA NA UDOGO
Kitengo Sarufi
NAVIGATION

Next	Umoja na Wingi
Prev	Ngeli

Maneno huwekwa katika ukubwa au udogo yanapozidi kiasi cha wastani kinachotarajiwa. Hali ya ukubwa na udogo hutumika hasa unaposifia au kudharau kitu.

Ukubwa

Nomino zote katika hali ya ukubwa huwa katika ngeli ya LI-YA. Tunaweka maneno katika ukubwa kwa kuongeza kiungo JI na/au kutoa kiwakilishi cha ngeli.

Udogo

Maneno huwekwa katika udogo ili kusifia udogo wao au kudharau kiasi chake. Nomino zote katika hali ya udogo huwa katika ngeli ya KI-VI. Maneno huwekwa katika udogo kwa kuongeza kiungo ki- au kiji-. Katika baadhi ya maneno, kiambishi kiwakilishi cha ngeli huachwa nje tunapoweka maneno katika udogo.

Wastani

Hii ni hali ya kawaida/katikati ya nomino. Si kubwa si ndogo.

	WASTANI	UDOGO	UKUBWA
1.	Mtu	kijitu	Jitu
2.	mto	kijito	Jito
3.	kitu	kijikitu	Jikitu
4.	mtoto	kitoto / kijitoto	toto / jitoto
5.	mlango	kijilango	Lango

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

6.	mwiko	kijimwiko / kijiko	Jimwiko
7.	chungu	kijichungu	Jungu
8.	nyumba	chumba / kijumba	Jumba
9.	kikapu	kijikapu	kapu / jikapu
10.	mji	kijiji	jiji

Umoja na Wingi

UMOJA NA WINGI

Kitengo Sarufi

NAVIGATION

Next Nyakati

Prev Ukubwa na Udogo

Sentensi za Kiswahili zinaweza kubadilishwa kutoka kwa umoja hadi wingi, kulingana na ngeli yake. Baadhi ya ngeli hubaki sawia katika umoja na wingi.

Mifano ifuatayo itakuonyesha umoja na wingi wa sentensi katika ngeli mbalimbali.

Ngeli ya A-WA		
1.	Mtoto huyu ni mvivu sana.	Watoto hawa ni wavuvi sana.
2.	Mwizi aliyeiba ng'ombe wa mzee mkongwe amekamatwa na mwananchi.	Wezi walioiba ng'ombe wa wazee wakongwe wamekamatwa na wananchi
Ngeli ya KI-VI		
1.	Kitabu chako kiko juu ya kitanda	Vitabu vyenu viko juu ya vitanda
2.	Chumba kile kidogo kimeangukia chungu	Vyumba vile vidogo vimeangukia vyungu.
Ngeli ya LI-YA		
1.	Jani lile linaficha tunda kubwa ambalo limeiva	Majani yale yanaficha matunda makubwa ambayo yameiva.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

2. Jiko lolote lenye kaa moto litolewe nje	Meko yoyote yenye makaa moto yatolewe nje.
Ngeli ya U-I	
1. Mtaa huo hauna mti wowote	Mitaa hiyo haina miti yoyote.
2. Huu ndio mto uletao maji katika mji wetu	Hii ndiyo mito iletayo maji katika mito yetu.
Ngeli ya U-ZI	
1. Ukuta mwingine umepigwa kwa upembe	Kuta nyingine zimevunjwa kwa pembe.
2. Ubao mrefu uliokuwa kwenye ua wetu ulikatwa kwa upanga mweusi	Ndefu ndefu zilizokuwa kwenye nyua zetu zilikatwa kwa panga nyeusi.
Ngeli ya I-ZI	
1. Nyumba iliyo karibu na barabara ile imefungwa	Nyumba zilizo karibu na barabara zile zimefungwa.
2. Ndoo yenye maji imewekwa juu ya mbao kubwa	Ndoo zenye maji zimewekwa juu ya mbao kubwa.
Ngeli ya U-YA	
1. Uyoga uliokuwa hapa umeoza.	Mayoga yaliyokuwa hapa yameoza.
2. Mhindi wa kuchoma umeibiwa.	Mahindi ya kuchoma yameibiwa.
Ngeli ya YA-YA	
1. Mafuta na maji hayawezi kuchanganyika	Mafuta na maji hayawezi kuchanganyika.
2. Damu ni nzito kuliko maji	Damu ni nzito kuliko maji.
Ngeli ya I-I	
1. Sukari imemwagika kwenye changarawe hii.	Sukari imemwagika kwenye changarawe hii.
2. Ugali ni tamu lakini mboga haina chumvi.	Ugali ni tamu lakini mboga haina chumvi.
Ngeli ya U-U	
1. Uji uliopikwa kwa unga wa wimbi ni mtamu kuliko ule wa mtama.	Uji uliopikwa kwa unga wa wimbi ni mtamu kuliko ule wa mtama.
Ngeli ya PA-PA	
1. Mahali ambapo palipandwa maua panapendeza sana	Mahali ambapo palipandwa maua panapendeza sana.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Ngeli ya KU-KU

1. Huku niliko hakuvutii kama kwangu	Huku tuliko hakuvutii kama kwetu
2. Kukimbia huku kunachosha.	Kukimbia huku kunachosha.

Ngeli ya MU-MU

1. Nyumbani humu mna giza totoro.	Nyumbani humu mna giza tororo

Ushairi

USHAIRI

Utanzu wa

- Fasihi
- Nyimbo
- Fasihi Andishi

Kiingereza Poetry

Tutaangazia

- Aina za Mashairi
- Bahari za Ushairi
- Uchambuzi wa Mashairi
- Maghani

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Prev Fasihi Andishi
Next Tamathali za Usemi

Ushairi ni utungo wa kisanaa unaotumia lugha teule na mpangilio fulani wa maneno badala ya kutumia lugha natharia(mflulizo).

Ushairi unaweza kuwa kipera cha fasihi simulizi (nyimbo) na pia katika fasihi andishi kwa sababu mashairi yanaweza kuwasilishwa kwa njia ya kukariri na pia kwa njia ya maandishi. Mashairi yanayoghanwa badala ya kuimbwa huitwa maghani.

Content

- Uchambuzi
- Istilahi za Kishairi
- Sifa za Ushairi
- Umuhimu wa Mashairi

Uchambuzi

Katika ushairi, tutaangalia:

- Aina za Mashairi - Kuainisha mashairi kulingana na idadi ya mishororo katika kila ubeti.
- Bahari za Ushairi - Muundo wa shairi kulingana vina, idadi ya mizani, vipande, mpangilio wa maneno n.k.
- Uchambuzi wa Mashairi - Mambo muhimu unayohitajika kuzingatia unapochambua shairi
- Uhuru wa Mshairi - Ukiukaji wa kanuni za sarufi
- Istilahi za Kishairi - Msamiati unaotumika katika ushairi km vina, mizani n.k
- Sifa za Ushairi - Sifa zinazobainisha ushairi kutokana na aina nyingine za sanaa.
- Umuhimu wa Ushairi - Umuhimu wa ushairi katika jamii.

Istilahi za Kishairi

Haya ni baadhi ya maneno ambayo hautakosa kukutana nayo unapozingatia ushairi. Ni muhimu mwanafunzi kuyajua vizuri.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

1. **Shairi** - ni sanaa ya maneno (utunzi maalum wa lugha ya kisanaa) unaotumia mpangilio na uteuzi maalum wa maneno na sauti ili kupitisha ujumbe fulani.
2. **Vina** - ni silabi za mwisho katika kila kipande.
3. **Mizani** - ni idadi ya silabi katika kila mshororo.
4. **Mshororo** - ni msitari mmoja wa maneno katika shairi.
5. **Ubeti** - ni kifungu cha mishororo kadhaa.
6. **Vipande** - ni visehemu vya mshororo vilivyogawanywa kwa alama ya kituo(,)
7. **Ukwapi** - kipande cha kwanza katika mshororo
8. **Mwandamo** - Kipande cha tatu katika mshororo
9. **Ukingo** - kipande cha nne katika mshororo
10. **Utao** - kipande cha pili katika mshororo
11. **Mwanzo** - mshororo wa kwanza katika ubeti
12. **Mloto** - mshororo wa pili katika ubeti
13. **Kimalizio/Kiishio** - mshororo wa mwisho katika ubeti usiorudiwarudiwa katika kila ubeti.
14. **Kibwagizo** - mshororo wa mwisho katika ubeti unaorudiwarudiwa kila ubeti.

Sifa za Ushairi

1. Huwa na vina, mizani, mishororo na beti
2. Hutumia lugha teule
3. Hufupisha au kurefusha maneno ili kutosheleza idadi ya mizani
4. Mashairi hayazingatii kanuni za kisarufi. (Angalia uhuru wa mshairi)
5. Hutumia mbinu za lugha

Umuhimu wa Mashairi

1. Kuburudisha
2. Kuhamasisha jamii
3. Kukuza sanaa na ukwasi wa lugha
4. Kuliwaza
5. Kuelimisha
6. Kuonya, kutahadharisha, kunasihi na kuelekeza
7. Kupitisha ujumbe fulani

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

8. Kusifia mtu au kitu
9. Kukejeli au kukemea mambo yanayoenda kinyume na maadili ya jamii

Viambishi

VIAMBISHI	
Kitengo	Muundo wa Neno
Aina Kuu	• Viambishi Awali • Viambishi Tama

NAVIGATION

Next Uainishaji

Prev Mofimu

Kiambishi ni silabi inayofungamanishwa na mzizi wa neno ili kuleta maana iliyokusudiwa. Viambishi havina maana kamilifu peke yake: huhitaji kufungamanishwa na mzizi wa neno. Kwa hivyo, kiambishi ni mofimu tegemezi inayoongeza maana fulani katika neno kama vile ngeli, wakati, hali, mnyambuliko wa kitendo n.k

---

Angalia: Uainishaji wa Neno

Kuna aina mbili kuu za viambishi:

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

1. Viambishi Awali
2. Viambishi Tama

Viambishi Awali

Viambishi hivi hutokea **kabla ya mzizi ya neno** / shina la kitenzi. Kuna aina kadhaa za viambishi hivi kama vile viambishi viwakilishi vya nafsi, ngeli, mahali, wakati, hali n.k

Viambishi Viwakilishi vya Ngeli

Hizi ni silabi zinazowakilisha ngeli katika neno. Mfumo wa ngeli unaokubalika hutumia viambishi hivi kubainisha ngeli mbali mbali.

k.m:

a-me-avy-a => kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya A-WA(umoja)
zi-ta-pasuk-a => kiambishi kiwakilishi cha ngeli I-ZI wingi
ki-li-pote-a => kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya KI-VI(umoja)
ya-na-angaz-iw-a => kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya LI-YA(wingi)

Viambishi Viwakilishi vya Nafsi

hivi ni viambishi ambavyo huonyesha nafsi katika neno. Kuna aina mbili za viambishi viwakilishi vya nafsi:
a) Viambishi Viwakilishi vya Nafsi ya Mtendaji/Mtenda

=> Hutumika kuonyesha aliyefanya kitendo katika neno. Kama viambishi vya Ngeli ya Mtendaji, viambishi hivi ndivyo vinavyotangulia viambishi vingine katika kitenzi.

NAFSI	UMOJA	WINGI	MFANO
YA KWANZA	NI	TU	ni-na-andik-a, tu-li-shind-a
YA PILI	U	M	u-me-kasir-ik-a, m-na-pig-w-a

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

YA TATU	A	WA	a-li-simam-a, wa-ta-p-ew-a

b) Viambishi Viwakilishi vya Nafsi ya Mtendewa/Mtendwa => Hutumika kuonyesha nafsi ya aliyeathirika na kitendo katika neno. Kama viambishi viwakilishi vya ngeli ya mtendewa, mara nyingi viambishi hivi huwekwa punde kabla ya shina la kitenzi.
Viambishi viwakilishi vya mtendewa ni sawa na viambishi viwakilishi vya mtendaji isipokuwa:

NAFSI YA MTENDEWA	KIAMBISHI	MFANO
YA PILI UMOJA	KU	zi-me-ku-fik-i-a
YA PILI WINGI	M, MU, WA	ni-na-wa-tum-a
YA TATU UMOJA	M	ni-ta-m-tambu-a

Viambishi Viwakilishi vya Wakati/ Hali

Hivi ni viambishi ambavyo vinapowekwa kabla ya shina la kitenzi, vinatufahamisha wakati kitendo hicho kilipofanyika.
Viambishi hivi ni:

KIAMBISHI	HUWAKILISHA:	MFANO
LI	wakati uliopita	kili-chom-ek-a
ME	wakati timilifu (uliopita muda mfupi)	zi-me-anguk-a
NA	wakati uliopo	tu-na-ku-subir-i
TA	wakati ujao	wa-ta-ni-ju-lish-a
HU	wakati wa mazoea	hu-som-e-a
A	wakati usiodhihirika	a-tu-pend-a

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

KA	wakati usiodhihirika	zi-ka-teket-e-a
PO	PO ya wakati	a-li-po-wasil-i
KI	KI ya masharti	ni-ki-zi-angali-a

Viambishi Viwakilishi vya Kukanusha Wakati

Viambishi hivi hutumika kukanusha kitenzi katika sentensi kulingana na wakati au hali

KIAMBISHI	HUKANUSHA:	MFANO
KU	wakati uliopita	haku-ingi-a
JA	wakati timilifu (uliopita muda mfupi)	si-ja-ku-uliz-i-a
-I*	wakati uliopo na wa mazoea	ha-som-i
TA	wakati ujao	ha-ki-ta-maliz-ik-a

Tanbihi: * Tunapokanusha wakati uliopo, wakati wa mazoea na wakati usiodhihirika, tunatumia **kiambishi kiishio**(I) badala ya kutumia kiambishi tamati.
k.m:*si-ku-ju-i, ha-pat-ik-an-i*

Viambishi Viwakilishi vya Kukanusha Nafsi

Tunapokanusha kitenzi, kiambishi cha kwanzwa hubadilika kulingana na nafsi.

KIAMBISHI	MATUMIZI	MFANO
SI	nafsi ya kwanza	si-ku-wa-on-a
HU	nafsi ya pili	hu-ni-faham-u
HA	nafsi ya tatu	ha-ta-chuku-a

Viambishi Virejeshi vya Ngeli

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Hurejelea ngeli ya mtendewa au mtendwa na hutumika hasa katika vishazi tegemezi (vyenye o - rejeshi)
k.m:

- wa-li-cho-nitum-i-a => kiambishi kirejeshi cha ngeli ya KI-VI
- ni-ta-ka-ye-m-salim-i-a => kiambishi kirejeshi cha ngeli ya A-WA
- u-li-ko-ji-fich-a => kiambishi kirejeshi cha ngeli ya mahali KU
- tu-li-po-pa-safish-a => kiambishi kirejeshi cha ngeli ya mahali PO

Viambishi Tama

Viambishi tama hutokea baada ya shina la kitenzi na hutumika kutuarifu kauli au myambuliko wa kitenzi hicho.

Viishio

Katika kauli ya kutenda, vitenzi vyenye asili ya Kibantu huishia kwa sauti "-a". Kwa mfano: *a-na-omb-a*, *tu-li-zo-andik-a*

Tanbihi: Tunapokanusha vitenzi hivi vyenye asili ya Kibantu katika wakati uliopo na wakati wa mazoea kiishio "-a" hubadilika na kuwa "-i" **Kwa mfano:** *Ha-pat-ik-an-i*, *Si-ku-ju-i*

Vitenzi vyenye asili ya kigeni huchukua viishio tofauti kama vile e, i na u katika kauli ya kutenda. Kwa mfano: *ha-wa-ja-tu-jib-u*, *a-na-tu-subir-i*, *ni-me-ku-sameh-e*

Hata hivyo katika kauli nyinginezo (isipokuwa kauli ya **kutenda**) vitenzi hivi vya kigeni huchukua kiishio "a". k.m *harib-ik-a*, *tu-me-jib-iw-a*

Viambishi Viwakilishi vya Kauli ya Kitenzi

Hubadilika kulingana na mnyambuliko wa kitenzi.

KAULI	KIAMBISHI	MFANO
KUTENDEA	e, i	omb-e-a, pig-i-a,

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

KUTENDEANA	ean, ian	omb-ean-a, pig-ian-a,
KUTENDWA	w	som-w-a
KUTENDEWA	ew, iw	omb-ew-a, pig-iw-a
KUTENDEKA	ek	pend-ek-a
KUTENDESHA	esh, ez, ish, iz	kom-esh-a, ing-iz-a
KUTENDANA	an	finy-an-a

Kwa mifano zaidi, angalia mnyambuliko wa vitenzi.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Vielezi (E)

VIELEZI

Kitengo Aina za Maneno

Kiingereza Adverbs

NAVIGATION

Next Viunganishi

Prev Vivumishi

Vielezi ni maneno yanayotoa habari zaidi kuhusu kitendo kilivyofanyika. Pia vielezi hutoa habari zaidi kuhusu hali, vivumishi au vielezi vingine.

Content

- Aina za Vielezi
  - Vielezi vya Mahali
  - Vielezi vya Wakati
  - Vielezi vya Idadi
  - VIelezi Vya Namna

Aina za Vielezi

Vielezi vya Mahali

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Vielezi vya mahali hutoa habari kuhusu mahali ambapo kitendo kilifanyika. Aghalabu vielezi hivi huundwa kwa kutumia jina la mahali au kwa kuongeza kiungo -NI mwishoni mwa neno linaloashiria mahali.

k.m: *nyumbani*, *kazini*, *shuleni*

- Mtoto huyo hajatulia nyumbani tangu alipotoka Mombasa.
- Msipitie sokoni mkienda kanisani.

Vielezi vya Wakati

Huelezea zaidi kuhusu wakati kitendo kipofanyika

k.m: *jioni*, *jana*, *asubuhi*, *saa saba*, *mwaka juzi*

- Mzee Kasorogani amesema kwamba ataoga mwaka ujao
- Musa alilazimishwa kuchimba mtaro saa sita usiku
- Kisaka na Musa watakutana kesho

Vielezi vya Idadi

Vielezi vya idadi hutulezea kitendo kilifanyika mara ngapi

a) Idadi Kamili

Vielezi vya Idadi Kamili hutaja idadi kamili ya mara ngapi kitendo kilifanyika.

k.m: *mara mbili, siku mbili kwa juma*, *mara kumi*

- Gibi alimzaba kofi mara tatu na kisha akakimbia.
- Daktari alimwagiza mama huyo achukue dawa mara tatu kwa siku na arudi hospitalini siku mbili kwa mwezi

b) Idadi Isiyodhihirika

Vielezi vya Idadi Isiyodhirika huelezea kiasi ambacho kitendo kilifanyika bila kutaja kiasi kamili

k.m: *chache*, *nyingi*, *kadhaa*, *kidogo*, *wastani*

- Mwizi wa kuku alipigwa mara kadhaa kabla ya kuokolewa na polisi.
- Yeye hunipigia simu mara kwa mara

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

VIelezi Vya Namna

Huelezea jinsi au namna kitendo kinavyofanyika. Kitendo kinaweza kufanyika kwa namna mbalimbali. Hivyo basi kuna aina mbalimbali za vielezi vya namna:

a) Vielezi vya Namna Halisi

Hutufahamisha jinsi kitendo kinavyofanyika kwa kutumia maneno halisi (bila kuambatanishwa na maneno mengine au viambishi vingine).

k.m: *vizuri, ovyo, haraka*

- Kioo cha bibi harusi kilianguka na kuharibika vibaya
- Mama alipika chakula upesi
- Amepigwa kalamu kwa kufanya kazi kiholela

b) Vielezi vya Namna Hali

Hutufahamisha hali ambayo kitendo kilifanyika. Vielezi hivi hujihusisha na tabia ya kitu/mtendaji wa kitendo

k.m: *kwa furaha, kwa makini,*

- Bibi harusi aliingia kanisani kwa madaha
- Mtoto alilia kwa maumivu mengi

c) Vielezi vya Namna Kitumizi/Ala

Hutoa habari kuhusu kifaa, ala au mbinu iliyotumiwa kufanya kitendo fulani

k.m: *kwa kisu, kwa jembe, kwa meno, kwa moto, kwa maji*

- Mkulima aliangusha mti mkubwa kwa shoka
- Mzee huyo alimpiga mke wake kwa bakora kabla ya kuchoma nguo zake kwa makaa

d) Vielezi Vikariri

Husisitiza kitendo kinavyofanyika kwa kutaja kielezi kinachorejelewa mara mbili mfululizo.

k.m: *haraka haraka, ovyo ovyo, juu juu*

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

- Polisi walipoingia, wezi walitawanyika haraka haraka.
- Wanafunzi wengi hufanya kazi yao ovyo ovyo

e) Vielezi vya Ki-Mfanano

Vielezi mfanano hutumia KI-mfanano kuelezea kitendo kinavyofanyika kwa kulinganisha.

k.m: *kitoto, kiungwana,*

- Babake huongea kiungwana.
- Harida hutembea kijeshi

f) Vielezi Viigizi

Vielezi hivi huigiza sauti au mlio wa kitu, kitendo kitendo kilipofanyika kwa kutumia tanakali za sauti

k.m: *tuli, chubwi, tifu, chururu*

- Mwanafunzi alitulia tuli mwalimu alipomzaba kofi pa!
- Kaswimu aliangusha simu changaraweni tifu na kujitumbukiza majini chubwi

g) Vielezi vya Vielezi

Vielezi hivi hutumika kuelezea kielezi kingine. Hivyo basi, hutanguliwa na kielezi badala ya kitendo

k.m: *sana, kabisa, hasa, mno*

- Mamake Kajino alitembea polepole sana.
- Chungu kilivunjika vibaya kabisa

h) Vielezi vya Vivumishi

Hutoa habari zaidi kuhusu kivumishi

k.m: *sana, kabisa, hasa, mno*

- Yeye ni mrefu sana
- Mtoto wake ana tabia nzuri mno

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Vihisishi (I)

VIHISISHI

Kitengo Aina za Maneno

Kiingereza Injections

NAVIGATION

Next Nomino

Prev Vihusishi

Vihisishi ni maneno yanayotumika kuonyesha hisia kama vile hasira, furaha, mshangao, kusifia, kushangilia n.k. Vihisishi hutambulishwa katika sentensi kwa kuambatanishwa na alama ya mshangao (**!**). Kihisishi kimoja kinaweza kutumika kutoa hisia tofauti kulingana na muktadha.

Mifano ya Vihisishi

Ifuatayo ni baadhi ya mifano ya maneno yanayotumika kuonyesha hisia. Hata hivyo, maneno mengine yoyote yanaweza kutumika kama vihisishi, kulingana na mukhtadha. k.v Potelea mbali!

Kihisishi	Mfano katika Sentensi	Hisia
Lo!	Lo! Maajabu ya Musa haya!	mshangao
Salaale!, Masalaale!	Salaale! Angalia watu wote hawa waliofika mahali hapa!	mshangao
Kumbe!	Nilidhani wewe ni rafiki yangu. Kumbe!	mshangao
Po!	Sijawahi kuona kijana mjeuri kama wewe. Po!	hasira
Ng'o!	Omba msamaha utakavyo, lakini unachoka bure. Ng'o!	kiburi
Hata!	Bwanake hakumwachia chochote! Hata!	kusifia, kupuuza
Akh!, Aka!	Mtoto mpumbavu huyu! Akh!	hasira, kukashifu
Ah!	Ah! Sikuyaamini macho yangu.	mshangao
Ala!	Ala! Umefika tayari!	mshangao
Haha!	Haha! Umenivunja mbavu, bwana!	kicheko

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials WhatsApp 0706851439

Ehee!, Enhe!	Enhe! Endelea, ninaipenda sana hadithi hiyo!	kuitikia
Hmmm!	Hmmm! Chakula kitamu hicho!	kuitikia, kusifia
Ebo!	Ebo! Tabia gani hiyo.	kukashifu, hasira
Kefule!	Kefule! Umenifedhehesha sana.	hasira
Wee!	Katamu alinegua kiuno na kucheza kwa madaha. Wee! Wavulana wakaduwaa.	kusifia
La!, Hasha!	La! Sitaki kusikiliza upuuzi wako tena.	kukataa
Hoyeee!	Wamama wote, hoyee! Hoyee!	kushangilia
Huraa!	Huraa! Tumeshinda.	kushangilia

Vihusishi (H)

VIHUSISHI	
Kitengo	Aina za Maneno
Kiingereza	Prepositions
NAVIGATION	
Next	Vihisishi
Prev	Viunganishi

Vihusishi ni maneno yanayotuarifu zaidi kuhusu uhusiano wa nomino na mazingira yake.

Content

- Aina za Vihusishi
  - Vihusishi vya Mahali
  - Vihusishi vya Wakati

Aina za Vihusishi

Vihusishi vya Mahali

mbele ya, nyuma ya	Kuna mzoga nyuma ya jengo hilo.
chini ya, juu ya	Joto lilipozidi, watoto waliketi chini ya mti ule.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

kando ya	Kando ya mito ya Babeli ndipo tulipoketi.
karibu na, mbali na	Fisi aliambiwa asile mifupa karibu namtoto yule.

Vihusishi vya Wakati

kabla ya	Ni vizuri kusali kabla ya kula chakula.
baada ya	Watoto safi hupiga meno mswaki baada ya kila mlo.

Vitenzi (T)

VITENZI	
Kitengo	Aina za Maneno
Kiingereza	Verbs
NAVIGATION	
Next	Vivumishi
Prev	Viwakilishi

Vitenzi ni maneno yanayosimamia kitendo. Kila kitenzi huwa na shina la kitenzi (sehemu ndogo zaidi ya kitenzi ambayo ndiyo huwakilisha tendo hilo). Shina la kitenzi huambatanishwa na viambishi ili kutoa maana iliyokusudiwa kama vile mtendaji, mtendewa, wakati kitendo kinafanyika na pia kauli ya kitenzi hicho.

Aina za Vitenzi

1. Vitenzi Halisi
2. Vitenzi Visaidizi + Vitenzi Vikuu
3. Vitenzi Vishirikishi
4. Vitenzi Sambamba

Vitenzi Halisi

Hivi ni vitenzi vinavyorejelea kitendo moja kwa moja. Vitenzi halisi vinapoambatanishwa na vitenzi vidogo katika sentensi, huitwa vitenzi vikuu.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

k.m: *soma, kula, sikiza*

- Waziri Mwasimba aliwasili jana kutoka ng'ambo.
- Kawia atapikia wageni.
- Funga mlango wa dirisha.

Vitenzi Visaidizi

Vitenzi visaidizi hutangulia vitenzi halisi (vitenzi vikuu) katika sentensi ili kuleta maana inayokusudiwa kulingana na wakati au hali.

k.m: *-kuwa, -ngali,*

- Jua lilikuwa limewaka sana.
- Bi Safina angali analala

Vitenzi Vishirikishi

Vitenzi vishirikishi hutumika kuelezea hali iliyopo au mazingira. Kuna aina mbili za vitenzi vishirikishi:

a) Vitenzi Vishirikishi Vipungufu - havichukua viambishi vyovyote.

k.m: *ni, si, yu*

- Kaka yako ni mjanja sana.
- Huyo si mtoto wangu!
- Paka wake yu hapa.

b) Vitenzi Vishirikishi Vikamilifu - huchukua viambishi vya nafsi au ngeli. Vitenzi hivi vinaweza kusimama peke yake au vinaweza kufuatiliwa na vitenzi vikuu.

k.m: *ndiye, ndio, ndipo*

- Sanita ndiye mkurugenzi wa kampuni
- Huku ndiko kulikoibiwa

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Muundo wa Vitenzi

Kwa kuzingatia muundo wa vitenzi, tunaweza kuweka vitenzi katika aina zifuatazo:

1. Vitenzi vya Silabi Moja
2. Vitenzi vya Kigeni
3. Vitenzi vya Kibantu

Vitenzi vya Silabi Moja

Hivi ni vitenzi vyenye silabi moja pekee. Ili kuleta maana kamili, vitenzi hivi huambatanishwa na kiungo KU- katika kauli ya kutenda. Kama vitenzi vingine, vitenzi vya silabi moja vinaweza kunyambuliwa.

k.m: *soma, kula, sikiza*

1. **-cha** - kucha - jua linapochomoza asubuhi k.m kumekucha
2. **-fa** - kufa - kuacha kupumua, kupoteza uhai k.m amekufa
3. **-ja**- kuja - fika mahali hapa k.m nimekuja
4. **-la**- kula - kutia chakula mdomoni k.m anakula
5. **-nya**- kunya - kutoa mabaki ya chakula toka tumboni k.m mtoto amekunya
6. **-nywa**- kunywa - kutia kinywaji kama vile maji au maziwa mdomoni k.m ninakunywa uji
7. **-pa**- kupa - kumkabithi/kumpatia mtu kitu k.m amenipa pesa
8. **-pwa**- kupwa - kujaa hadi pomoni - k.m kisima kimekupwa maji
9. **-twa**- kutwa - jua linapozama magharibi na usiku kuingia k.m kumekutwa
10. **-wa**- kuwa - kutokea katika hali au mahali fulani k.m alikuwa

Vitenzi vya Kigeni

Hivi ni vitenzi vyenye asili kutoka kwa lugha nyingine badala ya Kibantu. Baadhi ya lugha hizo ni Kiarabu, Kizungu, Kireno, Kihispania n.k. Vitenzi hivi havifuatilii muundo wa kawaida wa vitenzi vya Kiswahili ambavyo huishia kwa

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

sauti -a. Badala yake, vitenzi hivi huishia kwa sauti nyingine kama vile -e, i, -o, na u

k.m: *haribu, tubu, shukuru, salimu, thamini, amini, samehe, baleghe*

Vitenzi vya Kibantu

Hivi ni vitenzi vyenye asili ya Kibantu na ambavyo huishia kwa sauti -a. Kitengo hiki hujumuisha asilimia kubwa zaidi ya vitenzi vya Kiswahili

k.m: *simama, shika, tembea, beba, soma, lia*

Viunganishi (U)

VIUNGANISHI	
Kitengo	Aina za Maneno
Kiingereza	Conjunctions
NAVIGATION	
Next	Vihusishi
Prev	Vielezi

Viunganishi ni maneno yanayoutumika kuunganisha, kulinganisha au kuonyesha uhusiano wa dhana mbili au zaidi.

Aina za Viunganishi

Zifuatazo ni aina mbalimbali za viunganishi kulingana na matumizi yake

Kuonyesha Umilikaji

A-Unganifu	Kiatu cha Mzee Sakarani kimepasuka.
KWA (umilikaji wa mahali)	Mbinguni kwa kuna makao mengi.

Kujumuisha

na	Baba, mama na watoto huunda familia kamili.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

pamoja na	Mwizi aliiba runinga pamoja na redio
fauka ya, licha ya	Fauka ya mapigo yote, Kafa alikatakatwa kwa kisu.
zaidi ya, juu ya	Unataka nini tena zaidi ya mema yote niliyokutendea?
pia, vilevile	Alimpiga mkewe na bintiye vilevile
mbali na	Mbali na hayo nitakujengea nyumba ya kifahari.
aidha	Keti akitoka shuleni atapika. Aidha atampelekea nyanya sukuma wiki.
wala (kukanusha)	Ndege wa angani hawalimi wala hawapandi.

Kutofautisha

lakini, ila	Ongea nayeilausimwambie mipango yetu.
bila	Tasha aliondoka bila kusema lolote.
bali	Sitawaacha kama mayatima bali nitawatumia msaidizi.
kinyume na, tofauti na	Jana kulinyesha kinyume na utabiri wa hali ya hewa.
ingawa, ingawaje	Nitamtembelea ingawa sijui nitamwambia nini.
japo, ijapokuwa	Nakuomba upokee nilichokileta japo ni kidogo sana.
ilhali	Fungo zimepotea ilhali zilikuwa zimewekwa vizuri.
minghairi ya	Waliendelea kutenda dhambi minghairi ya kuhubiriwa kanisani.
dhidi ya	Vita dhidi ya gonjwa hilo vingali vinaendelea.

Kuonyesha Sababu

ili	Hanna aliumizwa ili asikumbuke aliyoyaona.
kwa, kwa vile	Emili alinyamaza kwa vile kugombana na rafikize.
kwa maana, kwa kuwa	Aria alipigwa na butwaa kwa maana mpenzi wake aligeuka kuwa mwalimu wake.
kwani	Melisa alijificha kwani hakutaka kuonekana na Spensa.
kwa minanjili ya	Chali alitembea mwendo huo wote kwa minanjili ya kuongea na Katosha.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

maadam	Wanawake katika familia hiyo hawali maini maadam mama mkongwe alilaani maini katika familia hiyo.
madhali	Madhali sote tuko hapa, tunaweza kuanzisha mkutano mapema

Kuonyesha Matokeo

basi, hivyo basi	Umekula ng'ombe mzima, hivyo basi huna budi kumalizia mkia.
kwa hivyo	Alipatikana na makosa ya kumnajisi bintiye, kwa hivyo akahukumiwa miaka kumi gerezani.
ndiposa	Mama Kelele alipenda kuongea sana, ndiposa wakamkata midomo.

Kulinganisha

kama, sawa na	Kunywa pombe ni kama kujichimbia kaburi mwenyewe.
kulingana na	Mwalimu Makunza hafanyi kazi kulingana na maadili ya shuleni.
kuliko, zaidi ya	Talia ni mfupi kuliko Nuru
vile	Mganga Daimoni hutibu vile alivyofunzwa na Mganga Kuzimu.

Kuonyesha Kitu kimoja kama sehemu ya kingine

kati ya	Vitatu kati ya vitabu hivi vimepigwa marufuku.
miongoni mwa	Miongoni mwa walioachiliwa, ni Ngiri na Mende.
baadhi ya	Baadhi ya wasichana kutoka Vikwazoni hawaheshimu miili yao.
mojawapo	Mojawapo ya maembe uliyochuma yameoza.

Kuonyesha Kitu kufanyika baada ya kingine

kisha	Soma mfano huu kisha usome sentensi ifuatayo.
halafu	Alichukua kisu halafu akatokomea gizani.

Kuonyesha Kitu kufanyika badala ya kingine

badala ya	Mapepo yalimchukua Shakawa badala ya bintiye
kwa niaba ya	Mama Roga alitoa hotuba kwa niaba ya mumewe.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Kuonyesha Uwezekano

labda, pengine	Sina pesa leo, labda uje kesho.
ama, au	Ama Anita au Katosha anaweza kuja.
huenda	Huenda kesho ikifika, Mungu atende miujiza.

Kuonyesha Masharti

bora, muradi	Sitakuuliza bora tu usichelewe.
ikiwa, iwapo	Ikiwa huna jambo muhimu la kusema, nyamaza.

Vivumishi (V)

VIVUMISHI	
Kitengo	Aina za Maneno
Kiingereza	Adjectives
NAVIGATION	
Next	Vielezi
Prev	Vitenzi

Vivumishi au visifa ni maneno yanayotuelezea zaidi kuhusu nomino. Aghalabu vivumishi hutanguliwa na nomino.

Content

- Aina za Vivumishi
  - Vivumishi vya Sifa
  - Vivumishi Vimilikishi
  - Vivumishi vya Idadi
  - Vivumishi Visisitizi
  - Vivumishi Viashiria / Vionyeshi
  - Viwakilishi Viulizi
  - Vivumishi Virejeshi
  - Vivumishi vya KI-Mfanano
  - Vivumishi Vya A-Unganifu

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Aina za Vivumishi

Vivumishi vya Sifa

Hivi ni vivumishi ambavyo hutoa sifa ya kitu, mtu, mahali, n.k

k.m: *kizuri, kali, safi, mrembo*

- Yule mama mweusi hupika chakula kitamu.
- Mvulana mkorofi aliadhibiwa na mwalimu kutokana na tabia zake mbaya.
- Sauti nzuri humtoa nyoka mkali pangoni

Vivumishi Vimilikishi

Vivumishi hivi hutumika kuonyesha nomino inamiliki nyingine. Mizizi ya vivumishi hivi huundwa kulingana na nafsi mbalimbali (-angu, -ako, -ake, -etu, -enu, -ao).

k.m: *changu*, *lako*, *yake*, *kwetu*, *vyenu*, *zao*

- Nitatumia talanta zangu kwa manufaa ya taifa letu.
- Aliweka kitabu chako sebuleni mwako
- Katosha amepata nguo yake miongoni katika sanduku lao.

Vivumishi vya Idadi

Hutueleza zaidi kuhusu kiasi, au idadi ya nomino. Kuna aina mbili za vivumishi vya idadi.

a) Idadi Kamili

hutumia nambari kuelezea idadi ya nomino.

k.m: *tatu, mbili, kumi*

- Msichana mmoja amewauwa nyoka wawili
- Siku kumi zimepita tangu Bi Safina alipojifungua watoto watatu

b) Idadi Isiyodhihirika

huelezea kiasi cha nomino kwa ujumla, bila kutaja idadi kamili

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

k.m: *chache, nyingi, kadhaa, kidogo, wastani*

- Watu wachache waliohudhuria mazishi ya Kajuta walikula chakula kingi sana.
- Baba yao alikuwa mateka kwa miaka kadhaa.

Vivumishi Visisitizi

Husisitiza nomino fulani kwa kurudia rudia kivumishi kiashiria

k.m: *yuyu huyu, wawa hawa, kiki hiki, papo hapo, mumu humu,*

- Jahazi lili hili
- Wembe ule ule
- Ng'ombe wawa hawa

Vivumishi Viashiria / Vionyeshi

Vivumishi viashiria hutumika kuonyesha au kuashiria nomino kulingana na mahali.

Karibu	hapa, huyu, hiki, hili, huku, haya, ule, wale, pale
Mbali kidogo	hapo, huyo, hiyo, hicho
Mbali zaidi	pale, lile, kile

- Msichana huyu ni mkubwa kuliko yule
- Jani hili la mwembe limekauka
- Tupa mpira huo

Viwakilishi Viulizi

Vivumishi viulizi hutumika kuuliza swali.

Baadhi ya vivumishi viulizi huchukua viambishi vya ngel

k.m: *-ngapi?, -pi?*

- Ni walimu wangapi wamefukuzwa? - kuulizia idadi
- Je, ni dawati lipi lenye funguo zangu?

Kunavyo vivumishi viulizi vingine ambavyo havichukui viambishi vyovyote.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

k.m: *wapi?, gani?, nini?, vipi?*

- Unazungumza kuhusu kipindi gani?
- Je, mmefika mahali wapi? - kuulizia mahali

Vivumishi Virejeshi

Hivi ni vivumishi ambavyo hurejelea nomino. Vivumishi hivi vinaweza kuwa vivumishi vya O-rejeshi au vivumishi viashiria vinapotumika kurejelea nomino.

k.m: *ambaye, ambao, ambalo, ambacho,*

- Msichana ambaye alikuja ni Sheila
- Sauti ambayo uliisikia ilikuwa ya Mzee Kasorogan

Vivumishi vya KI-Mfanano

Vivumishi vya KI- ya Mfanano hutumika kulinganisha sifa ya nomino na hali au tabia nyingine. Vivumishi hivi hutanguliwa na nomino, kiunganishi cha A-unganifu na huchukua kiungo KI.

k.m: *wa kifalme, za kijeshi, ya kitajiri, n.k*

- Chifu wa Vikwazoni anaishi maisha ya kimasikini
- Chali anapenda kusikiliza mziki wa kizungu
- Bi Naliza huvulia mavazi ya kifalme.

Vivumishi Vya A-Unganifu

Vivumishi hivi hutuelezea zaidi kuhusu nomino kwa kuonyesha kitu kinachomiliki nomino hiyo. Huundwa kwa kuambatanisha kiambishi cha nafsi/ngeli pamoja na kiambishi -a cha a-unganifu, kisha nomino

k.m: *cha, la, kwa, za, ya*

- Watoto wa mwalimu mkuu wana tabia nzuri
- Chai ya daktari imemwagika

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Viwakilishi (W)

VIWAKILISHI	
Kitengo	Aina za Maneno
Kiingereza	Pronouns
NAVIGATION	
Next	Vitenzi
Prev	Nomino

Viwakilishi vya Nomino ni maneno yanayotumika badala ya nomino. Kiwakilishi hakiwezi kuambatanishwa na nomino inayorejelewa.

Content

- Aina za Viwakilishi
  - Viwakilishi vya Nafsi
  - Viwakilishi Viashiria
  - Viwakilishi Visisitizi
  - Viwakilishi vya Sifa
  - Viwakilishi vya Idadi
  - Viwakilishi Viulizi
  - Viwakilishi Vimilikishi
  - Viwakilishi Virejeshi (O-Rejeshi)
  - Viwakilishi Vya A-Unganifu

Aina za Viwakilishi

Viwakilishi vya Nafsi

Viwakilishi hivi hutumika kwa niaba ya nafsi kwa umoja na kwa wingi.

k.m: *mimi, wewe, yeye, sisi, nyinyi, wao*

NAFSI	UMOJA	WINGI
Nafsi ya Kwanza	Mimi	Sisi
Nafsi ya Pili	Wewe	Ninyi/Nyinyi
Nafsi ya Tatu	Yeye	Wao

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

- Sisi tuliwatangulia nyinyi kufika hapa.
- Mimi si mjinga kama vile yeye anavyofikiria

Viwakilishi Viashiria

Viwakilishi viashiria (vionyeshi) hutumika badala ya nomino kwa kutumia kuonyesha nomino inayorejelewa bila kuitaja.

k.m: *huyu, yule, hapa, n.k*

- Hiki hakina maandishi yoyote.
- Hao hawajui tofauti ya viwakilishi na vivumishi
- Tumekuja hapa ili kuwaburudisha kwa nyimbo tamu tamu.

Viwakilishi Visisitizi

Husisitiza nomino inayowakilishwa kwa kurudiarudia kiashiria chake.

k.m: *yuyu huyu, wawa hawa, kiki hiki, papo hapo, mumu humu,*

- Zizi hizi ndizo zilizovunjika wiki jana
- Yule yule aliyekamatwa juzi, ameiba tena.

Viwakilishi vya Sifa

Husimama badala ya nomino kwa kurejelea sifa yake.

k.m: '-eupe, -zuri, -tamu, -embamba, -rembo, safi'

- Vyekundu vimehamisha
- Warembo wamewasili.
- Kitamu kitaliwa kwanza.

Viwakilishi vya Idadi

Hutumika kusimama badala ya nomino kwa kurejelea idadi yake.

a) Idadi Kamili- hutumia nambari kuelezea idadi ya nomino.

k.m: 'saba, mmoja, ishirini'

- Wawili wamepigwa risasi polisi leo jioni.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

- Alimpatia mtoto wake hamsini kununua chakula

b) Idadi Isiyodhihirika- huelezea kiasi cha nomino kwa ujumla, bila kutaja idadi kamili

k.m: 'chache, nyingi, kadhaa, kidogo, wastani'

- Tutazungumza na wachache kabla ya kuanzisha maonyesho yetu.
- Kadhaa zimeripotiwa kupotea.

Viwakilishi Viulizi

Viwakilishi viulizi hutumika kwa niaba ya nomino katika kuulizia swali.

Baadhi ya viwakilishi viulizi huchukua viambishi vya ngeli

k.m: ' -ngapi?, -pi?'

- Vingapi vinahitajika? - kuulizia idadi
- Zipi zimepotea?

Kunavyo viwakilishi viulizi vingine ambavyo havichukui viambishi vyovyote.

k.m: 'wapi?, gani?, nini?, vipi?'

- Gani imefunga bao hilo?
- Wapi hapana majimaji?
- Yule mvulana alikupatia nini?
- Uliongea naye vipi? - kuulizia namna

Viwakilishi Vimilikishi

Viwakilishi hivi hurejelea nomino kwa kutumia vimilikishi.

k.m: '-angu, -ako, -ake, -etu, -enu, -ao '

- Kwetu hakuna stima.
- Lake limekucha.
- Zao zimeharibika tena

Viwakilishi Virejeshi (O-Rejeshi)

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Hutumia O-rejeshi kurejelea na kusimamia nomino

k.m: 'ambaye, ambao, ambalo, ambacho, huyo, yule'

- Ambalo lilipotea limepatikana.
- Ambaye hana mwana, aeleke jiwe

Viwakilishi Vya A-Unganifu

Huwakilishi nomino kwa kutaja kinachomiliki nomino hiyo. Huundwa kwa kuambatanisha kiambishi cha nafsi/ngeli pamoja na kiambishi -a cha a-unganifu, kisha nomino nyingine

k.m: 'cha, la, kwa, za, ya'

- Cha mlevi huliwa na mgema
- Za watoto zitahifadhiwa.

Virai na Vishazi

VIRAI NA VISHAZI
Kitengo Lugha
NAVIGATION
Next Aina za Sentensi
Prev Uchanganuzi wa Sentensi

Sentensi huwa na vifungu mbalimbali. Baadhi ya vifungu hivi ni vishazi na virai.

Content

- Virai (phrase)
    - Kirai Nomino:
    - Kirai Kiwakilishi
- Kirai Kivumishi

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

amosobiero7@gmail.com

- Kirai Kielezi
- Vishazi (clause)
  - Kishazi Huru (Independent Clause)
  - Kishazi Tegemezi (Dependent Clause)

Virai (phrase)

Kirai ni fungu la maneno lisilokuwa na kitenzi.**Phrase**

Kuna aina nne za virai:

Kirai Nomino:

Kirai Nomino ni fungu la maneno katika sentensi lenye nomino (Kikundi Nomino/Kiima)

1. Redio na runinga hutumika kutupasha habari.
2. Bintiye Mchungaji Boriti anapenda kuwasaidia watu.
3. Miembe mirefu itakatwa.

Kirai Kiwakilishi

Kirai Kiwakilishi ni fungu la maneno linalowakilisha nomino katika sentensi

1. Zenyewe zimekwishaharibika.
2. Watakaovumilia hadi siku ya mwisho wataokolewa
3. Yeye alijitumbukiza majini na kufariki papo hapo.

Kirai Kivumishi

Kirai Kivumishi ni fungu la maneno katika sentensi linalotupa habari zaidi kuhusu nomino.

1. Matokeotuliyokuwa tukiyasubiri yametangazwa.
2. Duka zenye bei nafuu zimefungwa.
3. Msichana mrembo kama malaika ameolewa.

Kirai Kielezi

Kirai Kielezi ni fungu la maneno linaloelezea zaidi kuhusu kitenzi au kivumishi.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

1. Walevi wana mazoea ya kupayuka ovyo ovyo.
2. Viumbe vyote vyenye uhai vinamshangilia kwa furaha milele na milele.
3. Kwaya ya Chuo Kikuu cha Nairobi huimba kwa sauti za kimalaika

Vishazi (clause)

Kishazi ni sehemu ya sentensi yenye kitenzi. Kuna aina mbili za virai:

Kishazi Huru (Independent Clause)

Kishazi Huru huwa na maana kamili na kinaweza kujisimamia chenyewe kama sentensi.

1. Amina ameanza kuimba baada ya kumaliza kusali.
2. Watakaopatikana wakichekacheka ovyoovyo, watang'olewa meno.
3. Nitakupatia nusu ya ufalme wangu, iwapo utanipigia magoti.

Kishazi Tegemezi (Dependent Clause)

Kisha Tegemezi huhitaji kuunganishwa na kishazi kingine ili kuleta maana iliyokusudiwa. Aghalabu huwa na kirejeshi k.v amba-, -enye n.k

1. Amina ameanza kuimba baada ya kumaliza kusali.
2. Watakaopatikana wakichekacheka ovyoovyo, watang'olewa meno.
3. Nitakupatia nusu ya ufalme wangu, iwapo utanipigia magoti.

Vitate, Vitawe na Visawe

VITATE, VITAWE NA VISAWE	
Kitengo	Msamiati
MASOMO	
Prev	N/A
Next	Tarakimu

Baadhi ya maneno ya Kiswahili yanaweza kuwa na maana sawa, maana zaidi ya moja au matamshi yanayotatiza. Vikundi hivi vitatu ni:

1. **Vitate** - maneno yanayotatiza kimatamshi. ⇒ *Vitate hutatiza kimatamshi*
2. ***Vitawe*** - *maneno yenye maana zaidi ya moja.* ⇒ Vitawe hugawanywa kwa matawi au maana zaidi

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

3. ***Visawe*** - *maneno tofauti yenye maana sawa.* ⇒ Visawe huwa na maanasawa "

Vitate

Maneno yanayotatiza kimatamshi.

1. **ndoa** na **doa** :
    1. **ndoa** ⇒ kuungana kwa watu wawili na kuishi pamoja kama mume na mke
    2. **doa** ⇒ alama ya uchafu, kasoro au dosari
2. **baba** na **papa** :
    1. **baba** ⇒ mzazi wa kiume
    2. **papa** ⇒ mnyama wa baharini
3. **fua** na **vua** :
    1. **fua** ⇒ osha nguo, tengeneza vyuma
    2. **vua** ⇒ shika samaki kutoka majini; toa nguo
4. **faa** na **vaa** :
    1. **faa** ⇒ inayostahili, inayopaswa
    2. **vaa** ⇒ weka nguo juu ya mwili
5. **ngoma** na **goma** :
    1. **ngoma** ⇒ ala ya muziki itoayo sauti inapopigwa
    2. **goma** ⇒ acha kufanya kazi
6. **shinda** na **shida** :
    1. **shinda** ⇒ ongoza katika makabiliano, mashindano
    2. **shida** ⇒ taabu au matatizo
7. **shindano** na **sindano** :
    1. **shindano** ⇒ makabiliano baina ya watu wawili au zaidi ili kutambua atakayeongoza
    2. **sindano** ⇒ kifaa kinachotumika kushonea vitu
8. **pinga** na **piga** :
    1. **pinga** ⇒ kutokubaliana na jambo fulani
    2. **piga** ⇒ kugonga au kuchapa
9. **fahali** na **fahari** :
    1. **fahali** ⇒ ng'ombe wa kiume. pia ndume
    2. **fahari** ⇒ kujivunia, furaha
10. **haba** na **hapa** :
    1. **haba** ⇒ kisichokuwa kingi

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

2. **hapa** ⇒ mahali karibu

Vitawe

Mano yenye maana zaidi ya moja

1. **paa** :
    1. kwea (enda juu)
    2. mnyama wa porini anayefanana na mbuzi
    3. sehemu ya juu ya nyumba
2. **shinda** :
    1. kaa au ishi mahali/wakati fulani
    2. ongoza katika shindano
    3. tupu
3. **kaa** :
    1. sehemu yenye moto ya kuni
    2. mnyama wa majini
    3. keti chini
    4. kuwa mahali fulani kwa muda
4. **mbuzi** :
    1. mnyama anayefugwa kama ng'ombe
    2. chombo cha kukunia nazi
5. **mlango** :
    1. ukoo au watu wenye asili smoja
    2. sehemu ya kuingia kwenye nyumba
    3. kitu kinachotumika kifunga nyumba
6. **fua** :
    1. unda vyombo/vifaa mbalimbali kwa kupiga chuma
    2. osha nguo
7. **vua** :
    1. toa nguo kutoka mwilini
    2. toa samaki kwenye maji
8. **kiboko** :
    1. mnyama mkubwa wa baharini
    2. silaha inayotumika kwa kuchapa au kupiga
9. **tembo** :
    1. aina ya ndovu
    2. aina ya pombe

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Visawe

Maneno tofauti yenye maana sawa.

1. **msichana** au **banati** : ⇒ kijana wa jinsia ya kike
2. **mvulana** au **ghulamu** : ⇒ kijana wa jinsia ya kiume
3. **huzuni** au **majonzi** : ⇒ hali ya kilio na huruma
4. **mazishi** au **matanga** : ⇒ shughuli za kumzika marehemu
5. **wakati** au **mwia** : ⇒ wakati au muda
6. **mtu** au **mja** : ⇒ mnyama atembeayе kwa miguu miwili mwenye uwezo wa kuongea na kufikiri kimantiki
7. **barua** au **waraka** : ⇒ kartasi inayoandikwa na kutumwa ili kuwasilisha ujumbe fulani
8. **siri** au **faragha** : ⇒ jambo lisilopaswa kujulikana na mtu mwengine
9. **macho** au **maninga** : ⇒ sehemu za mwili zinazotumika kuangalia na kuona
10. **mwangaza** au **nuru** : ⇒ miyale inayowezesha watu kuona vitu
11. **Mungu** au **Mola** au **Rabana** au **Jalali** au **Rabuka** : ⇒ Majina ya Mwenyezi Mungu

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

Wahusika Katika Fasihi Andishi

WAHUSIKA KATIKA FASIHI ANDISHI

Kiingereza	Characters
Angalia	• Tamthilia • Hadithi Fupi • Riwaya

Fasihi Andishi hutumia wahusika wanadamu, kinyume na Fasihi Simulizi ambayo hutumia wahusika changamano (watu, wanyama, mazimwi n.k). Kunazo aina kadhaa za wahusika katika kazi ya fasihi andishi kama vile: tamthilia, riwaya na hadithi fupi.

Aina za Wahusika

1. **Wahusika Wakuu** ⇒ hawa ni wahusika ambao wanahusishwa na takribani visa vyote katika riwaya/tamthilia. Wahusika huhusishwa kutoka mwanzo hadi mwisho. Aghalabu mhusika mkuu hafi isipokuwa katika trejedia/simanzi au hufa kifo cha ushujaa.
2. **Wahusika Wasaidizi** ⇒ hawa ni wahusika wanaosaidia kujenga mhusika mkuu. Hutokeza mara nyingi katika hadithi. Wahusika wasaidizi wanaweza kuwa na visa vyao. Kwa mfano marafiki na aila za wahusika wakuu.
3. **Wahusika Wadogo** ⇒ ni wahusika ambao wanafanya kazi ndogo sana katika fasihi kama vile kujenga maudhui au mandhari. Wahusika hawa wakitolewa, riwaya/tamthilia inaweza kuendela bila kubadilika sana. Kwa mfano mwenye duka ambalo mhusika alinunua kitu fulani.
4. **Wahusika Bapa** ⇒ hawa ni wahusika wasiobadilika kutoka mwanzo hadi mwisho. Kwa mfano, mhusika mbaya anabakia kuwa mbaya kutoka mwanzo hadi mwisho. Sifa za wahusika bapa huweza kutambulika

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

mwanzoni mwa hadithi/riwaya. Wahusika bapa hawawakilishi sifa halisia za binadamu. Nia yao ni kujenga tabia moja tu.
Kuna aina mbili za wahusika bapa:

- **Wahusika bapa-sugu** - huoenyesha msimamo wao kulingana na masimulizi ya msanii.
- **Wahusika bapa-vielelezo** - msimamo wao hutambulika kulingana na majina yao. Msanii hutumia mbinu ya majazi au lakabu kuwapatia wahusika majina yanayolingana na sifa zao. Kwa mfano: Mhusika Rehema ni mwenye huruma na neema kutoka mwanzo hadi mwisho.

5. **Wahusika Duara** ⇒ mhusika duara hubadilika kitabia katika fasihi. Hawana msimamo thabiti. Hubadilika kulingana na maudhui na mazingira. Kwa mfano, msichana aliyeanza kama mpole na mwadilifu anapobadilika na kuwa mtovu wa nidhamu, kahaba na asiyeshirikiana na mtu yeyote.
6. **Wahusika Wafoili** ⇒ huwa katikati ya wahusika bapa na wahusika duara. Wanaweza kuchukua msimamo fulani katika maswala fulani lakini pia wanaweza kubadilisha msimamo huo wakati mwingine kulingana na hali. Wahusika hawa hutegemea wahusika duara na wahusika bapa ili kutoa sifa zao. Kwa mfano, wakiishi na mhusika bapa, wanaweza kuchukua msimamo wa mhusika huyo lakini wakikaa sana na mhusika mwengine, wanabadilika. Wahusika hawa aghalabu huwakilisha uhalisi wa binadamu.

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

- FASIHI
- Fasihi Simulizi
- Fasihi Andishi
- Ushairi
- Tamathali za Usemi

- FASIHI SIMULIZI
- Hadithi / Ngano
- Nyimbo
- Maigizo
- Tungo Fupi

- FASIHI ANDISHI
- Hadithi Fupi
- Riwaya
- Tamthilia
- Aina za Wahusika

- USHAIRI
- Aina za Mashairi
- Bahari za Ushairi
- Uchambuzi

AINA ZA MANENO

- Nomino (N)
- Viwakilishi (W)

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439

- Vitenzi (T)
- Vivumishi (V)
- Vielezi (E)
- Viunganishi (U)
- Vihusishi (H)
- Vihisishi (I)

- VIJENZI VYA NENO
- Sauti za Kiswahili
- Mofimu
- Viambishi
- Uainishaji
- Shadda na Kiimbo

- UPATANISHO WA SARUFI
- Ngeli za Kiswahili
- Ukubwa na Udogo
- Umoja na Wingi
- Nyakati
- Kukanusha
- Kinyume
- Viungo Mbalimbali
- Uakifishaji
- NGE na NGALI

- SENTENSI
- Aina za Sentensi
- Muundo wa Sentensi
- Uchanganuzi wa Sentensi

Virai na Vishazi

For more high school notes, set books, guide books, CPA, CIFA, IT, ICT & other E-materials
WhatsApp 0706851439